BERNARD LEWIS

DEMOKRASİNİN TÜRKİYE SERÜVENİ

BERNARD LEWIS

DEMOKRASİNİN TÜRKİYE SERÜVENİ

ÇEVİRENLER:
HAMDİ AYDOĞAN - ESRA ERMERT

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları - 1798
Tarih: 19

Demokrasinin Türkiye Serüveni / Bernard Lewis
Çevirenler: Hamdi Aydoğan, Esra Ermert

Kitap Editörü: Cem Akaş
Düzelti: Fahri Güllüoğlu

Sayfa ve Kapak Tasarımı:
Nahide Dikel

Baskı: Euromat
Sanayi Caddesi, No. 17 34510 Çobançeşme-Yenibosna/İstanbul

1. Baskı: İstanbul, Şubat 2003
3. Baskı: İstanbul, Ocak 2007
ISBN 975-08-0553-4

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2003
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://yky.estore.com.tr
http: //www.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ • 7

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ • 9

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN OSMANLI KÖKENLERİ • 33
TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE

TÜRKLERİN DEMOKRASİ DENEYİ • 45

NEDEN TÜRKİYE İSLAM DÜNYASINDAKİ TEK DEMOKRASİ? • 53

ÖNSÖZ

Bu ciltte yer alan dört makale farklı zamanlarda, farklı vesilelerle, farklı okurlar için yazılmıştı, ama ortak bir temaları ve amaçları vardır – Türk demokrasisinin büyümesi, sınanması ve başarısı. Burada tersten bir tarih sırasıyla sunuluyorlar.

İlki –ve en geniş, en kapsamlı ve en yeni olanı– Princeton Üniversitesi'nde düzenlenen ve dünyada demokrasinin bugünkü durumunu ele alan bir sempozyum için hazırlanmıştı. 20. yüzyılda demokrasinin karşılaştığı zorluklar, özellikle de tarihinin görece kısa, ortaya çıkışının da yeni olduğu ülkelerdeki zorluklar ile ilgili sunumlar ve tartışmalar içeriyordu. Daha önceden verilmiş bir söz nedeniyle yurtdışında bulunduğum için kolokyuma katılamadım, ama etkinliği düzenleyenler, Türkiye'deki demokrasinin hikâyesinin özel bir önem ve değere sahip olduğunu düşünüyordu ve benden, gelemesem bile, yayımlanacak kitaba girmek üzere bir makale hazırlamamı rica ettiler. Bunu seve seve yaptım. Amacım Türk demokrasisinin zorluklarını ve başarılarını belgeleyip açıklamak, bunu da demokrasinin, yani anayasal, temsili, sorumlu ve sınırlı hükümet etme modelinin, daha önce var olmadığı ya da bilinmediği yerlerde, özellikle de kıta Avrupası'nın önemli bir bölümünde ve Latin Amerika'da yavaş yavaş yeniden kurulduğu ya da ilk kez oluşturulduğu bir dönemde yapmaktı.

İkinci ve üçüncü bölümler yaklaşımları itibariyle çağdaş olmaktan çok tarihseller ve daha ziyade Türk okuyucusuna sesleniyorlar. Türkiye'de demokrasi fikrinin ve uygulamasının, her ne kadar temelde Cumhuriyet'in bir başarısı olsa da, sıfırdan, cumhuriyetin ilan edilmesiyle başlamadığını, daha önceki Türk ve özgül olarak da Osmanlı tarihinde öncülleri olduğunu göstermeyi amaçlıyorlar.

Dördüncü ve son bölüm, Batılı okurlar için, sık sık sorulan bir soruyu yanıtlamaya çalışıyor – nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan ülkeler arasında

uzun bir süredir nasıl olup da yalnızca Türkiye'nin işleyen bir demokrasi kurup, çeşitli zorluklara karşın korumayı başardığı. Bu soruyu yanıtlarken, Türk deneyiminin, özgürlüğe giden yolda hâlâ yardım ve rehberliğe gereksinim duyan ülkeler için nasıl yararlı dersler sunduğunu da göstermeye çalıştım.

Bu makalelerin Türkçede yayımlanmasını mümkün kıldığı için Yapı Kredi'ye, özellikle de girişimciliği, yüreklendirmesi ve eksik olmayan yardımları için Sayın Aydan Kodaloğlu'na teşekkür ederim.

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ

Mayıs 1950'de Türkiye Cumhuriyeti'nde düzenlenen genel seçim muhalefetin şaşırtıcı zaferiyle sonuçlanmıştı. Yirmi yedi yıldır ülkeyi yönetmekte olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), özgür ve huzur dolu bir seçim ortamında yeni kurulmuş Demokrat Parti (DP) tarafından yenilgiye uğratıldı. CHP hükümeti yönetimden çekildi ve muzaffer Demokrat Partililer hemen çalışmaya başlayacak yeni bir hükümet oluşturdular. 8,5 milyon seçmenden %88'i oylarını kullanarak 396 DP, 68 CHP, 1 MP ve 7 bağımsız milletvekilinden oluşan bir parlamento seçti.

Bir hükümet için seçim kaybetmek ve muhalefet ile yer değiştirmek demokrasisi oturmuş toplumların siyasi hayatında hiç de olağandışı bir durum değildir. Ancak, Türkiye'de bu kadar sakin bir geçiş yeniydi – sadece ülke tarihinde değil tüm bölgede, hatta benzer bir tarihi ve geleneği paylaşan diğerleri için de durum buydu. Yeni bir çağın başlangıcını simgeliyordu ve o sırada pek çoklarına göre yeni bir tarih yazılıyordu. Hatta bazıları, Atatürk'ün kurduğu CHP'nin yenilgisinin ve iktidarı bırakmasının, bu partinin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki son ve en büyük başarısı olduğunu öne sürdüler.

Seçim kendi başına yeni bir şey değildi. Cumhuriyet'in 1923 yılında ilanından beri seçimler dört yıl –bazen üç yıl– arayla yapılmaktaydı. Cumhuriyet'in kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı, sonraları Kemal Atatürk olarak bilinecek olan Mustafa Kemal iki kez müsamaha gösterilen bir muhalefet –1924'te ve 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası– deneyine girişmişti. Bu deneyler başarısız olmuş ve kısa sürede de bu işten vazgeçilmişti. Muhalefet grupları bastırılmış ve parti, bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, hükümet aygıtının bir parçası haline gelmişti. Cumhurbaşkanı meclis adaylarını bizzat

kendisi seçmiş, 1935 yılındaki Parti Kongresi'nin ardından da, İçişleri Bakanlığı ve Parti Genel Sekreterliği birleştirilmişti. Aynı şekilde illerde valiler, konumları gereği parti il örgütünün de başkanı oluyordu.

1939'da yeni bir müsamaha gösterilen muhalefet deneyi başladı. Aynı yıl düzenlenen Parti Kongresi'nde parti ile devlet ve parti ile hükümet atamaları arasında bir miktar ayrışma getirildi. Hatta Parti parlamentoda kendi milletvekilleri arasından, muhalefet işlevi görmekle görevlendirilmiş bağımsız bir grup oluşturdu.

Bu dönem 1945-1946'da, dernekler kanunu ve ceza kanunu değiştirilip, iktidardaki CHP'nin yanı sıra bağımsız siyasi partilerin oluşması ve çalışmasına izin verir hale getirilmesiyle sona erdi. Propaganda ve genel anlamda siyasal faaliyet serbest bırakıldı, sadece iki kısıtlama getirildi: din ve devlet işlerinin ayrılığı ilkesinin sorgulanması anlamına gelen klerikalizm yasağı ve komünizm yasağı.

Pek çok yeni parti kuruldu ve ikisi hemen diğerlerinin önüne geçti – 1946 Ocak ayında kurulan DP ve 1948 Temmuz ayında kurulan Milli Parti.

1946 genel seçimleri Cumhuriyet tarihinde hükümetin ilk kez organize bir muhalefet ile karşılaştığı seçimlerdi. Dört yıl sonra, 1950'deki genel seçimler muhalefet partisinin zaferi ve iktidarın devredilmesiyle sonuçlandı. Hem yurtiçi hem yurtdışındaki yaygın beklentinin tersine cumhurbaşkanı, hükümet ve idari yapı seçmenin kararını kabul etti ve hükümet koltuğunu zafer sahiplerine bıraktı.

Şu soru sık sık sorulur – neden? Onyıllardır hükümet aygıtının temel parçası olarak hareket eden bir parti kendi yenilgisini ve azlini neden kabul etmiş, hatta bir anlamda hazırlamıştı?

O dönemde Türkiye ve yurtdışındaki bazı gözlemciler yanıtı uluslararası durumda buldular. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, ülke tehlikeli bir şekilde dışlanmıştı. Batı'da Türklere ısrarlı ve zaman zaman şüphe uyandıran tarafsızlıkları nedeniyle, 23 Şubat 1945'te Almanlara, teslim olmalarından birkaç hafta önce savaş açmalarının gidermediği bir hoşnutsuzlukla bakılıyordu. Daha da önemlisi, doğu sınırının değişmesi konusunda olduğu kadar Boğaz'daki üslere yönelik taleplerini de 1945 ve 1946'da ortaya koymakta hiç zaman kaybetmeyen savaş galibi Sovyetler Birliği'nin tehdidi altındaydılar. O zamanki Türk hükümeti Sovyet

tehdidine karşı Batı desteğini arkasına almak için bazı demokratikleşme girişimlerinin yardımı olacağını düşünmüş olabilirdi.

Hangi gerekçeyle olursa olsun, Batı desteği gerçekten de sağlandı. İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin cesaretlendirmesiyle Türkler Sovyetler'in taleplerine direndiler ve geri çevirdiler; 1947 yılının Mart ayında Truman doktrininin ilan edilmesi, Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya kabulüyle kurumsallaşan ciddi bir Amerikan desteğini getirmiş oldu.

Savaş sonrası demokratik önlemlerin, Sovyetlere karşı Batı desteğinin sağlanması için kullanılan bir araçtan başka bir şey olmadığını iddia etmek, konuyu fazlasıyla basite indirgemek olur. Türkiye yeni bir devlet değildi, yöneticileri de devlet işleri ve diplomasi oyunlarında amatör değillerdi. Yapılan değişiklikler kısa vadeli doğaçlamalar değil, uzun vadeli gelişmelerdi. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasındaki karşıtlık büyüdükçe, Türkiye'de demokratik normların kabul ya da reddedilmesinin Sovyet tehdidi karşısında Amerika'nın Türkiye'yi savunma ya da bırakma yolundaki kararının üzerinde neredeyse hiç etkisi olmayacağını, Türkiye'nin yöneticileri baştan bilmiyorduysa kısa sürede öğrenmiş olmalıydı.

Türkiye'deki demokratik değişimin diplomatik hesaplarla açıklanması yüzeysel ve fazla basite indirgenmiş olabilir; buna karşın Avrupa'nın, özellikle de Batı Avrupa'nın etkisi çok büyük ve gerçekten de hayati önemdeydi. Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri ve askerleri yüzyıllar boyunca sekteye uğramamış bir zaferler dizisine alışmıştı – tüm savaşları kazanan onlardı, barışın koşullarını belirleyenler de. Belirleyici değişim onyedinci yüzyılın sonlarına doğru, Türklerin Viyana kuşatmasındaki başarısızlığı ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'yla başlamıştı, yenik Osmanlı devletine karşı zafer kazanmış Hıristiyan Avrupalı düşmanlar tarafından kabul ettirilen ilk antlaşmaydı bu. Yaşanan şok çok büyüktü ve Türk yöneticiler ve aydınlar arasında bugüne dek uzanan bir tartışmayı başlattı[1]. Onsekizinci yüzyıl daha büyük utançları ve –ilk kez– Türkiye'nin Avrupalı komşularının düşmanları olarak görülen ve dolayısıyla potansiyel müttefik olarak algılanan bazı Batılı güçlerle yeni bir ilişki getirdi beraberinde. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca hem yöneticiler hem de aydınlar Batı'nın zenginlik, güç ve özgüveniyle karşılaştırıldığında kendi toplumlarının ne kadar yoksul, devletlerinin ne kadar güçsüz olduğunun farkına giderek daha çok vardılar. Türkler ilk defa Batı dillerini öğrenmeye, Batılı danışmanları ve hatta eğitimcileri çağırmaya ve –daha önce dü-

şünülmesi bile söz konusu olmayan bir şeydi bu– kendi öğrencilerini Batı ülkelerine göndermeye başladı.

Bu Batı ülkelerinde saygı uyandıracak ve taklit edilecek çok şey vardı. Daha ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında devrimci Fransa'nın fikir ve yöntemleri ile İngiliz parlamenter monarşisi, Türk aydınlarının oluşturduğu küçük gruplarda ilgi uyandırmaktaydı. Kırım Savaşı'nda ilk kez büyük çaplı İngiliz ve Fransız birlikleri, Ruslara karşı Türklerin müttefiki olarak onlarla yan yana savaştı. Kırım savaşı telgraf ve günlük gazete gibi başka yenilikler de getirdi. Az çok demokratik Batılı güçlerin tamamen anti-demokratik Rus düşmanları karşısında kazandığı zaferin etkisi böylelikle daha doğrudan ve daha yaygın oldu eskiye göre.

Bunu 1860'lardaki demokratik hareketler ve yarı demokratik reformlar izledi. Bunlardan bazıları tepeden inme reformlardı, yurtdışından finansal kredi ve siyasal iyi niyet elde etmek amacıyla tasarlanmış sınırlı imtiyazlar ve göstermelik kurumlardı. Uzun vadede bunlardan daha önemlisi, tabandan gelen ve büyüyen hareketlerdi – öncekilerden farklı olarak, ne kabilesel ne etnik, ne mezhepsel ne bölgesel olan; ortak bir amaç uğruna –yalnızca bağımsızlık değil, aynı zamanda özgürlük uğruna– farklı bölgelerden, etnik gruplardan ve dinlerden insanları bir araya getiren yeni bir ideoloji ve hedeften esinlenen, yetkeye karşı çıkan ilk hareketlerdi bunlar.

Bunların içinde en önemlisi 1860 ve 1870'lerdeki Genç Osmanlılar anayasal hareketiydi, bir süre sürgünden yürütülmüş ve üyeleri, 23 Aralık 1876'da Sultan Abdülhamid'in ilan ettiği Meşrutiyet ile geri gelmişlerdi. İki genel seçimin ardından Padişah 14 Şubat 1878'de meclisi tatil etti ve üyelerine seçim bölgelerine geri dönme emri verdi. Parlamento toplam beş aylık iki oturum gerçekletirdi. Otuz yıl boyunca da bir daha toplanmadı.

Japonya'nın Ruslara karşı 1905 yılında zafer kazanmasıyla yeni bir demokrasi dalgası başladı. Küçük bir Asya ülkesinin güçlü bir Avrupa imparatorluğunu yenmesi İran ve Türkiye de dahil olmak üzere Avrupa emperyalizminin tehdidi altındaki tüm ülkelere memnuniyet ve umut verdi. Her iki ülkede de Japonya İngiliz modelinde iki meclisli bir parlamentoya sahip tek Asya ülkesiyken, Rusya'nın hâlâ eski sistem bir otokrasi ile idare edilen tek Avrupa ülkesi olduğunu gözlemleyenler vardı. Buradan çıkarılacak ders, o sıralarda çok açık gözüküyordu ve bir tür parlamenter rejimin yerleştiği Rusya'da bile anlaşılmıştı. Bu ders kısa

zamanda 1906 İran Devrimi ve 1908 Jön Türk Devrimi ile uygulamaya konmuş oldu, biri anayasal yönetimi başlatmak, diğeri ise yeniden kurmak içindi.

İki ülkede de devrimler arzulanan sonuçlara ulaşamadı. Türkiye'de Jön Türkler neredeyse en başından itibaren hem ülke içindeki anlaşmazlıklarla, hem de dış ülkelerin müdahalesiyle mücadele etmek zorunda kaldılar. 1914'te savaş çıktığı sırada Jön Türk rejimi, alaşağı edip yerini aldığı geleneksel –bu yüzden de bir ölçüde sınırlı– otoriter rejimden daha baskıcı ve daha yıkıcı bir otokrasi haline dönüşmüştü.

Demokratik Batı'nın 1918'de daha az demokratik merkez güçler üzerindeki zaferi, demokrasinin bir milleti sağlıklı, varlıklı ve bilge değilse bile, en azından güçlü kıldığına dair ek bir kanıt oluşturdu. Hepsi bu kadar da değildi. Müttefiklerin yanındaki tek otokrasi olan Rusya'nın çökmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Batı'da önde giden bir güç olarak ortaya çıkışı, nihai kanıtı da beraberinde getirdi.

Jön Türkler döneminde seçimler 1908, 1912 ve 1914 yıllarında yapıldı. Sonuncusu hariç diğerleri birden fazla parti arasında yapıldı; hiçbiri de iktidarın el değiştirmesiyle sonuçlanmadı. Yeni seçimler 1919 yılında işgal güçlerinin gözetimi altında gerçekleşti ve Ocak 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki altıncı ve sonuncu genel seçimlerle seçildi ve İstanbul'da bir araya geldi. 18 Mart'ta Meclis kendi kendini tatil etti; 11 Nisan'da padişah tarafından feshedildi. On iki gün sonra,Türkiye Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'in önderliğinde açılış oturumunu Ankara'da gerçekleştirdi[2].

Neredeyse başından itibaren, milli mücadelenin tam ortasındayken meclisin anayasal konulara odaklanması çok çarpıcıdır. 20 Ocak 1921'de, ortaya çıkmakta olan Türk Devleti'nin geçici anayasası işlevini görecek "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" kabul edildi. 29 Ekim 1923'te, uzun tartışmalar sonunda, meclis altı ek maddeyi kabul ederek "Türkiye Devleti'nin yönetim şeklinin cumhuriyet olduğunu.... Cumhurbaşkanı'nın Büyük Millet Meclisi tarafından herkesin katıldığı bir oturumda kendi üyeleri arasından seçileceğini.... Cumhurbaşkanı'nın devletin başı olacağını ve başbakanı görevlendireceğini" ilan etti. Yeni düzen 20 Nisan 1924'te Meclis tarafından benimsenen Cumhuriyet anayasasıyla onaylandı. Nisan 1928'de yapılan büyük bir değişiklikle İkinci Madde'deki "Türkiye Devle-

ti'nin dini İslamdır" cümlesi çıkarılarak yeniden düzenlenmiş, diğer maddelerde de din ile ilgili tüm ibareler atılarak önemli değişiklikler yapılmıştı.

Avrupa'da otuzlarda ve kırkların başındaki ekonomik ve siyasi durum demokrasi davasına sıcak bakmıyordu. Ancak II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi yeni bir ivme sağladı, Türkiye'deki 1945 sonrası siyasi gelişme de anayasada o zamana kadar kuramsal düzeyde kalan pek çok şeye gerçeklik kazandırdı. Anayasal hükümlere dokunulmazken, dernekler kanunu, ceza ve seçim kanunlarında değişiklikler vardı. Bu, idari uygulamalardaki koşut değişikliklerle birlikte, 1950'de hükümet olacak etkili bir anayasal muhalefetin oluşmasına ve işlerlik kazanmasına olanak tanıdı.

DP 1954 yılında, ardından çok bariz bir şekilde yön değiştirdiği ikinci seçim zaferini kazandı. Daha seçimlerden önce, 7 Mayıs 1954'te hükümet, resmi kadrolara karşı basın yoluyla iftiraya ve "kamu düzenini bozan ya da devletin mali veya siyasi itibarını zedeleyecek yanlış haber, bilgi veya belge"nin yayımlanmasına ağır cezalar getiren yeni basın yasasını geçirmişti. Dahası bu yasa, sözü edilen kapsamdaki suçlamaların doğruluğunun kanıtlanmasının, suçlamanın yapılabilmesi için gerekli olmadığını da hükme bağlıyordu. Seçim zaferinden sonra, 21 Haziran ve 5 Temmuz'da DP, hükümete 25 yıllık hizmeti bulunan yargıçları hemen, devlet memurları ile silahlı kuvvetler mensuplarını ise bir süre açığa aldıktan sonra emekliye ayırma yetkisini veren iki yeni yasa çıkardı.

Yargıçları ilgilendiren bu yasa özellikle önemliydi. Serbest seçimleri gerçekten mümkün kılan değişikliklerden biri, seçim idaresi sorumluluğunun valilerden ve dolayısıyla İçişleri Bakanlığı'ndan alınıp Türkiye'de büyük ölçüde bağımsızlığı olan yargıçlara aktarılmasıydı. DP iktidarı daha baskıcı bir hale geldikçe ve meclisi daha etkin bir şekilde denetimi altına aldıkça, muhalefetin elindeki tek itiraz yolu olarak mahkemeler ve özellikle de bağımsız hâkimler kalmıştı. Böyle pek çok dava açıldı, bunların arasından en önemli olanı Ankara'daki Yargıtay'a uzanıyordu. Yirmi beş yıldan az görev yapmış biri Yargıtay başkanı olamıyordu ve emeklilik kuralı hükümete, inatçı yargıçlara baskı uygulamakta kullanabileceği ve kullandığı bir silah sağlamıştı. Seçim yasasında da değişiklikler yapıldı ve 27 Haziran 1956'da, toplantı ve gösterilere katı sınırlamalar getiren toplantı ve dernekler kanunu Meclis'teki etkin muhalefete karşı kabul edildi.

Bardağı taşıran son damla 1960'ta, siyasi tansiyonun tırmandığı bir dönemde, muhalefeti kanun yetkisiyle "soruşturmak" üzere hükümet partisine ait bir

meclis komitesi oluşturulması oldu. 27 Mayıs'ta hükümet, askeri darbe ya da yandaşlarının deyimiyle "müdahale" ile –tümör, ameliyat ve tedavi çağrışımı yapan bir terim– devrildi.

Bu türden dört müdahale 1960, 1971, 1980 ve 1997 yıllarında gerçekleşti. 1960 ve 1980 darbeleri iktidardaki bütün siyasilerin koltuklarından indirilip yeni bir siyasi düzen kurulması şeklindeydi. Diğer ikisi ise (1971 ve 1997) askeri güçlerin, devlet yönetimindeki siyasiler üzerindeki perde arkası baskısı şeklinde olmuştu[3].

En radikal olanı şüphesiz 1960 ihtilaliydi. Hükümetin işlerini yönetmek üzere, daha sonra cumhurbaşkanlığına getirilecek olan Cemal Gürsel'in de başında bulunduğu üst düzey askerlerden meydana gelen Milli Birlik Konseyi (MBK) kuruldu. Takip eden değişiklerde ordu, aydınlar tarafından açıkça destekleniyor ve geniş bir seçmen kesiminden de onay aldığının emareleri görülüyordu. Askeri idarecilerin başından itibaren izledikleri çizgi, demokrasiyi yıkmaya değil, yeniden tesis etmeye geldikleri ve bu amaca ulaştıklarında siyaseti bırakıp kışlalarına çekilecekleri doğrultusundaydı. Elbette bu gibi açıklamalar yurtiçinde ve –büyük çapta– yurtdışında belirli bir şüpheyle karşılandı. Bu şüphe, daha sonraki günlerde tutuklanıp, özellikle anayasanın ihlali gibi farklı cürümlerle suçlanan alaşağı edilmiş DP liderlerine karşı alınan sert tedbirlerle arttı. Uzun bir mahkeme döneminin ardından yargılananların 123'ü serbest bırakıldı, 31 kişi ömür boyu hapis cezasına, 418 kişi daha düşük cezalara ve 15 kişi de ölüm cezasına çarptırıldı, 3'ü dışında hepsi infaz edildi. 16 ve 17 Eylül 1961'de DP hükümetinin başbakanı, dışişleri bakanı ve maliye bakanı asıldı. Bu idamların gerek yurtiçi ve gerekse yurtdışındaki yankıları olumsuzdu.

Hedef sadece siyasiler değildi. Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki 260 generalden 235'i ve 5000 subay emekli edildi. O dönemde yaygın olan bir fıkra şöyleydi: MBK sivil hükümet sözü verdi; şu anda sivilleri yaratmakla meşguller. Diğer bir hedef, 147 profesörün görevden atıldığı üniversitelerdi. Subayların emekliliğinden farklı olarak bu, büyük muhalefet ve hatta direnç yarattı ve zaman içinde Türk üniversitelerindeki tüm rektörler istifa ettiler. Dikkate değer olan, MBK'nın bu sorunla ilgili olarak uzlaşma yoluna girmesi ve Mart 1962'de görevden alınan profesörlerin görevlerine iade edilmesiydi. MBK belli ki göreve iade edilmeyen emekli subaylar adına yapılan itirazlarla uğraşmak açısından daha sağlam bir zeminde olduğunu hissediyordu. Komite yine de ikinci bir askeri darbeye karşı kendini korumaya aldı.

Bu arada, Türkiye'nin yeni idarecileri demokrasiyi yeniden tesis etmek iddialarını gerçekleştirmek için adımlar atıyordu. MBK birkaç gün içinde, geçiş dönemi için geçici bir anayasanın yapılması ve yeni ve kalıcı bir anayasanın ivedi bir şekilde hazırlanmaya başlaması için karar aldı. Bu işler, bazı hukukçular ve hukuk eğitimi almış iki kurmay yüzbaşıdan oluşan bir gruba devredildi. 12 Haziran'da yayımlanan geçici anayasa, ordunun hareketini yasal ve anayasal düzlemde savunan bir ifadeyle başlıyordu. Yeni yasanın önsözüne göre, önceki rejim, "anayasayı ihlal etmiş.... kişi hak ve özgürlüklerini sınırlamış... muhalefetin işlerliğini imkânsız hale getirmiş ve tek parti diktatörlüğü kurmuştu." Ordu, İç Hizmet Tüzüğünün 34. Maddesi uyarınca "anayasaya göre kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk vatanını korumak ve muhafaza etmek" üzere harekete geçmiştir, diye devam ediyordu önsöz. Bu nedenle "hukuk devletinin yeniden kurulması" için ordu önceki yönetimi devirmiş, meclisi dağıtmış ve idareyi geçici olarak Milli Birlik Komitesi'ne devretmişti. Yasanın ilk bölümü "yeni anayasa ve yeni seçim yasasının demokratik kurallara göre düzenlenip onaylanmasının ardından en kısa sürede yapılacak genel seçimlerle yönetimi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne devredene kadar idareyi Türk milleti adına yürüttüğünü" belirtmekteydi. Bu gerçekleştiğinde Komite "yasal varlığını yitirecek ve kendiliğinden dağılacaktı." Bu zamana kadar anayasanın Meclis'e verdiği tüm hak ve yetkiler Komite tarafından kullanılacaktı.

MBK yeni anayasa ve yeni seçim yasasının hazırlanması için ivedi tedbirler alıp, kendiliğinden dağılmasını sağlayarak, yalnızca geçici bir yetkiyle hareket etme niyetini açıkça ortaya koyuyordu. 28 Mayıs'ta, ihtilalin ertesi günü MBK başkanı Cemal Gürsel ilk basın toplantısında yeni anayasanın hazırlanması için anayasa hukukçularından oluşan bir komisyon atadığını açıkladı. İlk taslak Kasım sonunda tamamlandı ve 14 Aralık'ta MBK tarafından kabul edildi. Yeni anayasanın incelenmesi ve ilan edilmesi için bir kurucu meclis oluşturulması öngörülüyordu. Seçimler ve adayların belirlenmesi Aralık ayında ve Ocak ayının başında gerçekleşti, Kurucu Meclis 6 Ocak 1961'de toplandı. Bazı tartışma ve düzeltmelerin ardından yeni anayasa 31 Mayıs 1961'de *Resmi Gazete*'de yayımlandı.

Kurucu Meclis tasarı halindeki anayasanın referandum için halka sunulmasını ve referandumun belirtilen şekilde uygulanmasını gerekli kılan bir yasayı zaten kabul etmişti. 9 Temmuz'da yapılan referandumda yeni anayasa seçmenlerin % 61,7'sinin evet oyuyla kabul edildi. Referandumda %38,3'lük bir kesim "hayır" demiş ve 12,75

milyonluk toplam seçmenin 2,5 milyonu çekimser oy kullanmıştı. Çoğunluk, çok kuvvetli olmasa da, anayasayı uygulamaya sokmak ve seçmenlerin iradesini özgür ve dürüst bir şekilde ortaya koyarak kabul edildiğini de göstermek için yeterliydi.

1961 anayasasıyla pek çok yeni kurum, özellikle de senato ve anayasa mahkemesi ortaya çıktı. Yeni anayasa aynı zamanda askerlerin sesinin güçlü çıktığı bir Milli Güvenlik Konseyi'ni (MGK) 1971'deki anayasa değişikliğiyle hayata geçirdi.

Yeni anayasa altındaki ilk parlamento seçimleri 15 Ekim 1961'de yapıldı. Pek çok gözlemci, anayasa referandumu gibi, bu seçimin de özgür ve adil olduğunda hemfikirdi. Ama yine de bir sınırlama vardı. Milli Birlik Konseyi seçimlerden önce seçime katılacak tüm partilerden DP'li politikacıların davaları ya da müdahalenin kendisiyle ilgili herhangi bir seçim kampanyası yapmayacaklarına dair söz aldı. CHP 173 koltuk (%36,7 oy), Adalet Partisi olarak (AP) yeniden açılan DP 158 koltuk (% 34,7) oy aldı seçimlerde. Kalan oylar daha küçük partilere bölünmüştü. Bu sonuçlar solda Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, sağda daha yeni ve radikal gruplara kadar uzanan, eskisinden daha geniş bir siyasal ideoloji ve politika alanı içeriyordu.

Bu yeni partilerin doğup büyümesine izin veren 1961 Anayasası, selefinden çok daha liberaldi. Hatta pek çokları, artan bir şekilde kutuplaşan bir toplum için fazla liberal olduğunu düşünmeye başlamıştı. Yeni hükümetler çoğunlukla merkez sağdaydılar ve kısa sürede eski tüfek Kemalistlerin kalesi olan anayasa mahkemesiyle çatışma haline gelmişlerdi. Aynı zamanda yeni özgürlük, sağda ve solda daha radikal güçler tarafından istismar edilmekteydi.

Din karşısındaki tavırlarda da ilginç bir değişim söz konusuydu. 1950-1960 yılları arasında yönetimde bulunan DP hükümeti, Kemalist devrimin katı laikliğinden uzaklaşmış ve İslami unsurları yatıştırma amacıyla özellikle eğitim alanında pek çok adım atmıştı. İkinci Cumhuriyet hükümetleri Kemalist laikliğe geri dönmediler, daha ziyade modern bir İslam inancını öne çıkararak İslami tepkiyi doğmadan yatıştırmaya çalıştılar. Ama şeriatın yeniden gündeme gelmesi ya da İslam'ın bir devlet dini haline getirilmesi söz konusu değildi. Tam tersine, dinin siyasi amaçlarla kullanımını suç kılan 1925 tarihli bir yasa, anayasada yer almıştı.

1961 Eylül'ünde yapılan seçimler sonunda hiçbir siyasi parti çoğunluk sağ-

layamadı ve bu nedenle Türk siyasetçileri, görünüşe göre bir parça ordu baskısı altında, koalisyon kurmaya mecbur kaldı. Kalıcı olmayan ve değişken koalisyonlar döneminde Adalet Partisi giderek konumunu güçlendirdi. Ekim 1965 seçimlerinde AP, geçerli oyların az bir farkla ama açıkça çoğunluğunu (%52,9) ve dolayısıyla Parlamentodaki sandalyelerin çoğunu kazandı. Geri kalan sandalyeler CHP (%28,7) ve diğer küçük partiler arasında dağılmıştı.

AP başkanı Süleyman Demirel hükümeti bir süre için etkin bir şekilde idare edebildi. Ancak kendi partisi de bir anlamda farklı ve zaman zaman çelişkili çıkarların bir koalisyonu gibiydi. Demirel'in konumu ayrıca, 1950'lerde olduğu gibi güçlü bir yürütmenin ortaya çıkışını engellemek için 61 anayasasında oluşturulmuş güçler ayrılığını sağlayan dengeleyici pek çok unsur ile zayıflamıştı. Hâkimler ve özellikle Anayasa Mahkemeleri, devlet elinde olan ama özerkliğini koruyan radyo ve televizyon, bunların yanı sıra basın, hükümetin kanunlarına karşı durabilir ve hatta onları iptal edebilirdi ve nitekim bunu yapmışlardı. Üniversiteler özerkti ve rektör istemedikçe isyan çıksa bile polis üniversiteye giremiyordu. AP'nin aydınlar arasındaki popülerliğini giderek yitirmesi çok ciddi bir sorundu. Anayasa değişikliği için Meclis'te üçte iki çoğunluk gerekiyordu ve Demirel buna asla hâkim olamıyordu. Şubat 1970'te partisinin bir kısmı muhalefetin yanında oy verdi ve çekilmesi için onu zorladı. Başka hiç kimse hükümet kurmayı başaramıyordu ve Demirel Mart ayında yeni kabineyle işinin başına döndü. Ancak uyumsuzluk süreci devam ediyordu. Aralık 1970'te her iki partiden üyeler (çoğu eski AP destekçisiydi) yeni bir "Demokratik Parti" kurdular.

Bu arada soldan başlayan ama daha büyük oranda aşırı sağa uzanan geniş bir yelpazede siyasi şiddet tehlikeli bir şekilde tırmanıyordu. Kendi içinde bölünmüş ve anayasal sınırlamalarla eli bağlanmış hükümet, meclis kanalıyla gerekli önlemleri alacak veya ülkedeki bozulmuş güvenlik durumuyla baş edecek durumda değildi. Tam da bu noktada 12 Mart 1971'de Genelkurmay yeniden müdahale etti. Bu kez müdahale başbakana verilen bir muhtıra şeklindeydi ve güçlü bir hükümetin oluşturulmasını ve artan "anarşi"nin sonlandırılmasını talep ediyordu. Aksi takdirde, ordu "anayasal görevini yerine getirmek" zorunda kalacak ve hükümeti ele geçirecekti. Demirel çekildi ve askerin siyasete karışmasına yönelik kimi itirazlara karşın çoğunluğu teknokratlardan oluşan yeni hükümet kuruldu. Açıklanan niyeti öncelikle dirlik ve düzenin yeniden sağlamak ve sonra ayrıntılı ekonomik, sosyal ve siyasi reform programlarını yürürlüğe koymaktı.

Ancak yeni hükümet koşullarla baş edemeyeceğini gösterdi ve Nisan ayında MGK büyük şehirler de dahil olmak üzere ülkenin pek çok yerinde sıkıyönetim ilan etti. Bu, askerlere şüpheli solcuların ve hatta liberallerin tutuklandığı yoğun bir programı yürütme imkânı sağladı. Raporlara göre 5000 kişi birden tutuklandı ve 1976 yılında kaldırılana dek Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde 3000'den fazla kişinin davası görüldü.

1973, 1977 ve 1979'da yapılan seçimler parlamentodaki partilerin temsilinde önemli değişikliklere yol açtı, ama ülkeyi siyasi istikrara kavuşturamadı. Kararsız koalisyonlardan meydana gelen zayıf hükümetler bir varlık gösteremediler. Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi işbirliği içine giremeyecek gibi görünüyorlardı ve oluşturdukları koalisyon radikallerden oluşan ufak gruplara bağlıydı ağırlıklı olarak. 1980 yılında Cumhurbaşkanı emekliye ayrıldıktan sonra meclis, 100 oylamadan sonra bile anayasal halef seçme görevini yerine getiremediğinde, sistemin işlemediği bariz bir şekilde ortaya çıktı.

Siyasi şiddet, ekonomik kriz ve ideolojik ve kişisel rekabet hepsi bir aradaydı. Bir diğer zorlaştırıcı etmen de uluslararası boyuttu – Türkiye'nin Soğuk Savaş'taki rolü. Hem NATO, hem de CENTO'nun bir üyesi olarak Türkiye, Sovyetler tarafından Batı'nın güdümünde, dilsel ve kültürel eğilimleri nedeniyle çok daha tehlikeli görülüyordu. Sovyetler'in mutsuz azınlıklar ve radikal soldaki Türkler aracılığıyla ülkenin istikrarını bozma yolunda yoğun olarak çaba harcadığı artık açıkça biliniyor.

1980'de şiddet olayları isyanların ve karşıt gruplar arasındaki çatışmaların da ötesine geçmiş, pek çok tanınmış isim suikaste uğramıştı. Sıkıyönetime karşın, ordu ortamla baş edemiyor ve daha öte bir eyleme gereksinim olduğu kararını alıyordu. 2 Ocak 1980'de siyasilere Mart 1971'dekine benzer bir muhtıra verdiler. Bu kez hiç tepki alamadılar. Bu nedenle 12 Eylül 1980'de Türk ordusu yönetime bir kez daha el koydu. İlk bildiride, Parlamento'nun dağıtıldığını, Kabine'nin azledildiğini ve parlamenterlerin dokunulmazlığının kaldırıldığını duyurmuşlardı. Hemen ardından iki radikal sendikanın faaliyetleri durduruldu. Parti liderleri tutuklandı ve olağanüstü hal ilan edildi. Bazı geçmiş durumlardaki gibi, ordu harekete geçmelerini siyasal sistemin çökmesi gerekçesiyle açıkladı ve niyetlerinin demokrasiyi yeniden kurmak olduğunu söyledi. Ünlü bir Fransız sözü; savaş generallere bırakılmayacak kadar önemlidir, der. Türk generallerinin görüşü de, demokrasi politikacılara bırakılamayacak kadar önemlidir, şeklindeydi. Türkiye'de yaşananlar bu tür bir görüşe bir ölçüde inanılabilirlik vermektedir.

Bu kez tasfiye 1960'dakiyle karşılaştırıldığında daha az sertti. Hapse atılan politikacılar çok geçmeden serbest bırakıldı ve haklarında dava açılanlardan ikisi aklandı. Ancak eski politikacıların siyaset yapma yasağı ve sadece milletvekillerinin değil, belediye başkanlarının ve belediye meclis üyelerinin de görevden alınmasına devam edildi; yeni bir siyasi düzen yaratma konusundaki kararlı girişim kendisine yeni anayasada zemin buldu. Bu anayasa, bir anayasa kurulu tarafından hazırlandı ve 7 Aralık 1982 tarihindeki referandumda % 91,4 oyla kabul edildi. Bu anayasa ve bir önceki anayasa arasındaki farkın çarpıcılığı, bu referandumun hangi sıkı koşullar altında yapıldığını gösterir. Bu anayasadaki yeni koşullardan biri oy vermenin zorunlu oluşuydu ve oy verme yaşında olup da oy vermeyenlere para cezası ve beş yıllık politik haklardan mahrumiyet cezası uygulandı. Sadece Güneydoğu bölgesindeki Kürt bölgelerinde daha küçük çoğunluk oyu çıktı.

Birçok açıdan Üçüncü Cumhuriyet'in anayasası, bir önceki 1961 anayasasının tam tersiydi. İkinci Cumhuriyet yasama ve yürütme yetkisinin kısıtlanmasıyla ilgileniyordu. Üçüncü Cumhuriyet ise yürütmenin, cumhurbaşkanının ve MGK'nın yetkilerini de önemli ölçüde artırdı. Sorumsuz ve yıkıcı olduğu düşünülen basın özgürlüğü konusunda kısıtlamalar kondu, genel grevler, dayanışma grevleri ve politik olarak tanımlanan grevlerin yasaklanmasıyla sendikaların etkinliklerine büyük ölçüde sınırlama getirildi. İfade özgürlüğü ve katılım yeniden sağlandı, ancak belirtilen birkaç acil durumda bunların sınırlanabileceği ya da askıya alınabileceği de vurgulandı; bunlar gerçekleştirildi de. Uygulama kapsamlı, hızlı ve acımasız bir biçimde gerçekleştirildi; hem yurtiçinde hem de yurtdışında tepkilere yol açtı. 1980 yılının Mart ayında siyasi partilerle ilgili yeni bir yasa yürürlüğe girdi. Eski partilerin liderleri on yıl boyunca politikadan uzaklaştırıldı. Yeni partilere izin veriliyordu ancak onaylanmaları gerekiyordu ve özellikle parti üyeliği geliştirme konusunda, birçok kısıtlamayla karşı karşıyaydılar. Önceki düzenin ve küçük ve genelde uç gruplarla koalisyon oluşturma ya da vazgeçme konusunda verdiği yetkinin parçalanmasını önlemek için, büyük partilerin gücünü artırmak ve küçük grupların zayıflamasını ya da yok olmasını sağlamak üzere yeni bir seçim sistemi oluşturuldu.

Üçüncü Cumhuriyet'in ilk seçimi olan 6 Kasım 1983 tarihindeki seçime üç parti katıldı, bunlardan yeni kurulan Anavatan Partisi (ANAP) hızla öne çıktı. Partinin lideri Turgut Özal başbakan oldu[4]. Sonraki yıllarda birkaç siyasi parti daha kuruldu ve mecliste koalisyon politikası yeniden kaçınılmaz hale geldi. Terör

ve şiddet önemli ölçüde azaldı ve hem sol hem de sağ aşırı gruplar kontrol altına alındı. Başlangıçta bu, sivil halktan kayıplarla gerçekleştirildi, ancak Özal'ın kurduğu yeni hükümet, sivil hükümetin aşamalı olarak yeniden kurulmasını ve tartışmaların başlamasını sağladı. 1987 yılında Özal, Genelkurmay Başkanlığı görevine ordu tarafından sunulan adaya karşı çıkacak kadar ileri gitti ve bunun yerine başka bir subayı atadı; bu belki de ülkedeki sivil güçler ve ordu arasındaki dengenin değiştiğinin bir göstergesiydi.

Aynı yılın Eylül ayında Başbakan Özal ordunun baskısıyla anayasa değişikliği getiren bir referandum düzenlemek zorunda kaldı; bu referandum eski politikacıların siyaset yasaklarının kaldırılması amacını taşıyordu. Anayasa değişikliği küçük bir farkla, yüzde 49,76'ya karşı yüzde 50,24 ile kabul edildi. Referandumdan hemen sonra Özal aynı yılın Kasım ayında genel seçimleri yaptı.

Ağırlıklı nisbi temsil sistemi sayesinde, ANAP oy yitirmesine karşın meclisteki üstünlüğünü korudu; cumhurbaşkanının görev süresi Kasım 1989'da dolunca Özal cumhurbaşkanı seçildi ve 1950-60 yılları arasında cumhurbaşkanı olan bankacı-politikacı Celal Bayar'dan sonraki ikinci sivil cumhurbaşkanı oldu. Bu noktada cumhurbaşkanlığı yeniden siyasi gücün gerçek merkezine dönüştü; Özal, yerine geçen başbakanları kendisi atadı ya da bazılarının söylediği gibi onları yönetti. Bu arada, ANAP ve liderleri halkın desteğini yitiriyorlardı; bu büyük ölçüde artan enflasyonun neden olduğu ekonomik bunalımdan kaynaklanıyordu. Bu durum, hükümet üyeleri ve ailelerine karşı öne sürülen yolsuzluk ve adam kayırma iddialarıyla daha da vahim bir hal aldı. Bu nedenle Özal'ın konumu muhalefet partilerinin gitgide artan gücü ve daha da tehlikelisi kendi partisi içinden karşı grupların tehdidi altındaydı.

20 Ekim 1991 tarihinde yapılan genel seçimlerde ANAP, eski başbakanlardan Süleyman Demirel'in önderliğindeki Doğru Yol Partisi'nin (DYP) ardından ikinciliğe düştü. Demirel başbakan oldu ve 1983 yılında kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SODEP) ile koalisyon kurdu. Her iki partinin de liderleri seçimlerden önce Cumhurbaşkanı Özal'ın yüce divana çıkmasını isteyeceklerini ilan etmişlerdi. Seçimlerden sonra bu talepten vazgeçtiler ve Özal'ın görevine devam etmesine izin verdiler. Hükümet ve cumhurbaşkanlığı arasındaki ilişkiler genelde gergindi ama, gene de devam ediyorlar ve Özal'ın demokratikleşme ve ekonomide liberalleşme ile ilgili temel politikalarını geliştiriyorlardı.

Yeni hükümet ile yaşanan balayı kısa sürdü. Güvenlik ortamı bozuldu, kendisine "Devrimci Sol" adını yakıştıran hareket yeniden canlandı ve özellikle adalet mensupları, polis ve ordu mensuplarına yönelik siyasi cinayetler arttı. MGK aracılığıyla hareket eden ordu ile siviller arasındaki rahatsız politik oyun sürüyordu; hükümet içinde, kanlı bıçaklı koalisyon ortakları ve hatta aynı parti içinde farklı gruplar arasında bile çekişme sürüyordu. Ortaya çıkan siyasi belirsizlik, gitgide artan ekonomik sorunlarla ve özellikle hızla artan enflasyonla ya da uluslararası alandaki yeni mücadelelerle etkin bir biçimde başa çıkılmasını güçleştirdi.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü bazı tehlikeleri ortadan kaldırmakla birlikte, aynı anda yeni güçlükleri ve fırsatları beraberinde getiriyordu. Yeni bağımsızlığa kavuşan eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden altısı büyük oranda Müslümandı ve bunlardan beşi Türkçeye yakın bir dil konuşuyordu; yardım ve önderlik konusunda Türkiye'den doğal olarak beklentileri vardı. Avrupa Birliği ile ilişkiler de bundan etkileniyordu; Sovyet tehdidi ortadan kalkınca, Avrupalılar Türklerin iyi niyetine daha az önem vermeye başladılar. Ayrıca, Türkler artık, Avrupalıların gözünde, adaylığa kabul konusunda daha nitelikli rakiplerle yarışmak zorundaydı. Kuzeyden gelecek tehditler ortadan kalkınca Türkler güney ve doğu sınırlarının ötesindeki, önceden ihmal ettikleri ülkelere daha çok ilgi gösterebileceklerdi.

İran'daki 1979 İslam Devrimi Türkiye'deki birçok insanda hem umut hem de kaygı yarattı. İslam'ın politik ve daha da belirgin bir biçimde bir seçim faktörü olarak yeniden ortaya çıkması, savaş sonrası dönemde CHP hükümetinin gerçekten şaibeli bir seçim karşısında İslam inançlarına ve duygularına ilgi göstermek zorunda kalmasından kaynaklanmaktadır. İslam'ın resmi kurum niteliğinden çıkarılması ve din ile devlet işlerinin kesin bir biçimde ayrılması Atatürk'ün reformlarının ve kurduğu siyasi düzenin temel taşıydı. Hem CHP döneminde hem de orduda halefleri bu geleneği sürdürdüler. Din eğitimi ve her tür ibadet okullardan çıkarıldı; hatta dini kıyafetlerin ibadet alanları dışında giyilmesi yasaklandı.

Ama yeni ortaya çıkan seçmenin isteklerini değerlendirme zorunluluğu bir değişiklik getirdi. Daha 1946 yılının Aralık ayında Ankara'daki mecliste din eğitimiyle ilgili bir tartışma yaşandı, hükümeti oluşturan partiden birkaç üye de din eğitiminin yeniden yapılanmasıyla yolunda konuşmalar yaptılar. Başbakan kesin bir dille bu öneriyi reddetti; bu tartışma gelecekte olacakların bir göstergesiydi. Meclis'teki uzun tartışma ve okullarda din eğitimi ile ilgili baskılar sürdü. Buna

izin verilmeli miydi? Eğer verilecekse, zorunlu mu yoksa seçmeli mi olmalıydı? Milli Eğitim Bakanlığı'nın mı yoksa yıllarca işlevselliğini yitiren ve yeniden canlanmaya başlayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mı denetiminde olmalıydı? 1949 yılının başında dini eğitim Türk okullarında yeniden başladı.

Dini canlanmanın ya da daha doğru bir deyimle dini etkinliğin canlanmasının başka göstergeleri de vardı. Buna Ankara Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesinin açılması ve ezanın Arapçadan Türkçeye çevrilmesi de eklendi.

1950'de hükümetin değişmesinden sonra dini etkinliğin, özellikle de öncülerinin artan kendine güveninden başka belirtileri de ortaya çıktı. Artık daha çok insan camiye gidiyordu; daha önce akıllara gelmeyecek olan Arap alfabesiyle yazılmış metinler kamuya ait duvarlarda görülmeye başladı. Birçok yeni yayın arasında İslam tarihi ve öğretisi üzerine hem bilimsel çalışmalar hem de popüler inanış üzerine incelemeler vardı. Uzun bir aradan sonra birçok Türk Mekke'ye hacca gitmeye başladı. 1950 yılında, hükümetin bu amaç için döviz ayrılmayacağını duyurmasına karşın Türk hacı sayısı yaklaşık 9000 kişiydi. Belki de en önemli gösterge yeni ve farklı dini basın kuruluşlarının ortaya çıkmasıydı. Arka arkaya gelen hükümetlerin yönetiminde din eğitimi okullarda ve üniversitelerde yerini sağlamlaştırdı ve yaygınlaştırıldı; özellikle de İmam-Hatip okulları denen yeni bir teşkilat genişledi. Özünde imamların ve vaizlerin yetiştirilmesi için kurulan bu okullar dini kapsamda hem ilk hem de orta dereceli öğretim sundu ve laik devlet okulları karşısında birçoğu için bir seçenek oluşturdu.

İç politikada daha önemli bir olay da 1970 yılında Milli Nizam Partisi adıyla ilk İslamcı partinin kuruluşuydu. Kurucusu bir mühendislik profesörü olan ve meclise bir yıl önce bağımsız olarak giren Necmettin Erbakan idi. Parti 1971 yılında kapatıldı ve 1973 yılında Milli Selamet Partisi adıyla yeniden ortaya çıktı. Bu kez parti, hükümette koalisyona katıldı ve lideri başbakan yardımcısı ve devlet bakanı oldu. Süleyman Demirel'in 1974 ve 1977 yıllarındaki kabinelerinde hizmet ettikten sonra, parti 1980 darbesinden sonra yeniden kapatıldı ve Erbakan'ın, öteki siyasetçilerle birlikte, siyaset yapması yasaklandı. Diğerleriyle birlikte 1987 yılında aktif siyaset yaşamına geri döndü ve partisini Refah Partisi (RP) ismiyle yeniden kurdu. Bu parti, anayasanın üyelik grupları ve teşkilat oluşturmasını engellediği diğer partilerle karşılaştırıldığında önemli ölçüde bir avantaj elde etti. RP'nin dini okullar, çalışma grupları, vakıflar ve cemaatler sayesinde hazır bekleyen bir teşkilata konduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunlarla resmi olarak RP arasında bir bağlantı kurulmasa da, örgütü olmayan öteki siyasi partilere açık olmayan bir yöntem sayesinde RP'ye hizmet ettiler. Bu örgütlerin, hatta RP'nin

İslamcılardan, örgütlerden ve yurtdışındaki hükümetlerden, özellikle de İran, Suudi Arabistan ve Libya'dan büyük ölçüde yardım aldığı bildiriliyordu. Bu önemli fonlar dini partinin ve örgütlerin gecekondu bölgelerinde, büyük şehirlerde ve çevresinde şimdiye kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde görülmemiş ölçüde büyük bir refah programı üstlenmesini sağladı. Doğal olarak bu onlara büyük oranda oy sağladı. 1991 yılındaki genel seçimlerde mecliste temsil oranlarını artırdılar. 1994 yılındaki yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara belediye başkanlıklarını kazandılar. 17 Nisan 1993 günü Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden sonra Başbakan Demirel cumhurbaşkanı oldu ve başbakanlığı Türk tarihinde ilk kez bir kadına, kendisini Doğru Yol Partisi'nin (DYP) lideri olarak izleyen Tansu Çiller'e bıraktı. Halefleri ve selefleri gibi Çiller de bir koalisyon hükümeti kurmak zorunda kaldı.

1995 Aralık ayındaki genel seçimlerde yaklaşık olarak toplam oyların yüzde yirmisine ulaşan RP'nin meclisteki sandalye sayısında önemli bir artış yaşandı. Artık dini parti, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez, mecliste en çok sandalyeye sahip parti unvanına sahip oluyordu. 1994 yılı yerel seçimlerdeki zaferlerinin ardından, parti lideri Necmettin Erbakan önemli bir güç ve otorite kazandı. İlk işi DYP ve ANAP arasındaki koalisyonu bozmak oldu. İkisinin arasındaki gergin ilişki nedeniyle bu pek de zor olmadı ve yolsuzluklar hakkında meclis soruşturması için ANAP'lıların desteğini almayı başardı. Çiller'in bu krizi mecliste güvenoyu alarak aşma girişimi, Anayasa Mahkemesi'nin Mayıs 1996'daki geçersizlik kararıyla suya düştü.

Kriz, 28 ve 29 Haziran tarihinde Başbakan Tansu Çiller ve onun önde gelen eleştirmeni Necmettin Erbakan arasında koalisyon kurma konusunda sürpriz bir anlaşma sağlanmasıyla çözümlendi. Çiller ve Erbakan iki yıllık rotasyon sistemi üzerinde anlaştılar; ilk önce Erbakan başbakan ve Çiller başbakan yardımcısı olacak, iki lider iki yıl sonra rolleri değişeceklerdi.

Ancak Erbakan hükümeti bir yıldan az sürdü ve 16 Haziran 1997 tarihinde istifayla sona erdi. Bunun temelinde birkaç neden yatıyordu. Bunların en başında başbakanın özellikle askeri bir müdahale olasılığının daha az olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yürüttüğü İslamlaştırma programı geliyordu. Aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası duruşunda, içerikten çok tavır açısından değişiklikler gerçekleşiyordu. Bu açıdan önemli bir olay 1997 yılının Şubat ayında Ankara'nın Sincan kasabasında gerçekleşti. 1995 Aralık ayında yapılan en son yerel seçimlerde Sincan'daki seçmenlerin yüzde 29'u RP'ye oy vermişti. Parti de

Filistin davasını desteklemek için belediyenin düzenlediği "Kudüs Gecesi"ni destekledi. Gösteride Filistin İntifadası canlandırıldı, Yaser Arafat'ın ve FKÖ'nün kendilerini İsrail'e satması eleştirildi ve "burada şeriat hükümeti kurulacak" iddiası ortaya kondu. Gecenin onur konuğu ise yaptığı bir konuşmada Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail ile anlaşmalar imzalayanlara karşı silahlanan ve onları haklı olarak cezalandıran gençlerden söz eden Türkiye'nin İran Büyükelçisi'ydi.

Bu, ordu tarafından doğrudan bir meydan okuma olarak yorumlandı ve ordu hemen tepkisini gösterdi. Ertesi gün ordu Sincan'da zırhlı ve motorize piyadelerden oluşan bir güçle önceden planlandığını söyledikleri askeri bir gösteri sergiledi. Belediye başkanı görevden alındı ve soruşturulmak üzere Devlet Güvenlik Mahkemesi'ne gönderildi. İran Büyükelçisi de istenmeyen kişi ilan edildi ve diplomatik protestolarla sınır dışı edildi.

Sincan olayları RP'nin artan dini etkinliğinin ve ordunun artan kaygısının en dramatik örneğidir, ancak tek örneği değildir. Bu kaygıyı sadece ordu duymuyordu. Şubat 1997'de yapılan anketlerde halkın yüzde 60'ından fazlası hükümete karşı çıkıyordu ve yaklaşık yüzde 30'u hangi yolla olursa olsun hükümetin çekilmesini istiyordu. Ülkede genelde din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına son verileceği ve Türk hükümetinin yapısının ve yaşamın öteki İslam devletlerine –tutucular için Suudi Arabistan, radikaller için İran'a– çok benzeyecek biçimde değiştirilmesi yönünde birer girişim olarak görülen hareketler konusunda artan kaygının başka göstergeleri de vardı. DYP ile yapılan koalisyon gitgide zayıflıyordu ve hükümetin yürüttüğü dini politikalar sadece, o güne kadar hiç olmadığı kadar, etkin muhalefet partilerinin değil, DYP'nin içindeki Çiller karşıtlarının ve sonunda Çiller'in kendisinin de eleştirilerine uğruyordu.

Ordu, Türkiye'de kamu hayatının giderek daha da İslamlaşmasına karşı çıkma konusunda kesinlikle yalnız değildi, ama öncüydü ve Erbakan'ın orduyu yatıştırma çabalarına karşın gitgide daha çok kuşku duyuyordu. Ordunun en önemli etkinlik aracı 1971'de kurulan MGK idi. Nisan 1997'de düzenlenen bir basın toplantısında üst düzey bir general MGK'nın onayıyla, cumhuriyetin anayasasının ve bütünlüğünün, dış güçlerle karşılaştırıldığında iç güçlerin daha yoğun tehdidi altında olduğu ve bunlar arasında en tehlikeli olanın şeriatçılık olduğu açıklamasını yaptı.

Bu arada Tansu Çiller başbakana yönelik daha saldırgan bir tutum sergilemeye başladı ve Mayıs 1997'de, bir yılın sonunda, daha iki yıl dolmadan, başba-

kanlığın rotasyonunu talep etti. Haziran ayında partisinin oybirliğiyle alınan kararla Erbakan'a bir ültimatom verdi ve başbakanlığı derhal kendisine vermesini talep ederek, aksi bir durumda DYP'nin koalisyondan çekileceğini bildirdi.

Bir yandan koalisyon ortağının öte yandan da MGK'nın baskısıyla karşı karşıya kalan Erbakan 16 Haziran günü istifa etmeye karar verdi. Cumhurbaşkanı Demirel artık yeni bir başbakan atamak zorundaydı; köktendincilerle işbirliği yapmayı reddeden ANAP'ın lideri Mesut Yılmaz'ı seçti.

Ordunun 1997 yılında oynadığı rol bir askeri darbeden, ya da Türk usulü bir "müdahale"den uzaktı. Türk basını bunu "post-modern bir darbe" olarak niteledi. 1971'deki durumdan farklı olarak ordu işin içinde yer alan birkaç etkenden sadece biriydi. 1999 yılındaki genel seçimler meclisin yapısında önemli bir değişikliğe yol açtı; bu nedenle yeni bir koalisyondan oluşan yeni bir hükümetin kurulmasına neden oldu, ancak genel durumda herhangi bir köklü değişiklik olmadı. Mayıs 2000'de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ayrılması üzerine meclis, Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'i cumhurbaşkanı olarak seçti.

Türk ordusunun siyasi sürece sürekli müdahalesinin nedenlerinden biri de özellikle yinelenen terör olayları, sokaklarda ve kampüslerde aşırı uçlar arasında gerçekleşen olayların tehdidi altında olan güvenlik durumuydu. Bunların en tehlikelisi ise güneydoğu bölgesinde 80'li yılların ortalarında başlayan ve Marksist PKK öncülüğündeki silahlı Kürt ayaklanmasıydı.

Azınlık sorunu Türk devleti için yeni bir sorun değildi, ancak geçmişte azınlıklar her zaman etnik değil dini boyutta ele alınıyordu ve bunlar için uygun düzenlemeler yapılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, daha önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve daha küçük Hıristiyan gruplar kendi cemaat örgütlerini kurabiliyor, özel cemaat haklarından ve imtiyazlarından yararlanıyorlardı. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti döneminde gözden geçirildi ve sınırlandı, ancak hiçbir zaman kaldırılmadı ve azınlıklar bu şekilde toplumda kesin yer sahibi olarak görüldüler. Ne imparatorluk ne de cumhuriyet döneminde hiç kimsenin aklına gelmeyen, çoğunluktaki Müslüman cemaatin içindeki farklı etnik grupların azınlıkları oluşturduğuydu – bu bağlamda *azınlık* sözcüğünün kullanımı, Türklerin çoğu için tuhaftı ve birçoğu bundan rahatsız oluyordu. *Osmanlı* terimi, tıpkı *Britanyalı* gibi, birçok farklı etnik kimliği kapsıyordu. Bunun *Türk* ile değiştirilmesi yeni tartışmalar yarattı.

Kürt sorunu bazen Kürdistan olarak adlandırılan Kürt topraklarının Türkiye, İran, ve Irak arasında bölünmüş olmasından, Suriye'de ve Kafkaslar'daki cumhuriyetlerde küçük grupların bulunmasından kaynaklanıyordu. Bütün bu devletler arasında, Türkiye en açık ve en özgür olanıydı. Bu nedenle Kürt hareketinin başlıca atılımı Türk rejimine karşı yönelmeliydi. Elbette Türk devletini zayıflatmak isteyen öteki unsurlardan, özellikle Sovyetler Birliği, İran ve Suriye'den yardım görmeleri kesindi.

Türk hükümetleri Kürt ulusal hareketiyle sanki böyle bir hareket yokmuş gibi davranarak başa çıkmaya çalıştı. Kürt kökenli Türk vatandaşları ötekiler gibi Türk idi, aynı görevlere, haklara ve fırsatlara sahiptiler. Bunun en doğal kanıtı Kürt ya da kısmen Kürt kökenli çok sayıda insanın devlette cumhurbaşkanlığı, üst düzey yönetim ve hükümet görevleri gibi önemli kademelere gelmesiydi. Bu tür atamalardaki gizli koşul kendi Kürt kökenleri üzerinde yersiz vurgu yapılmamasıydı.

Türkiye'deki Kürtlerin çoğu için bu uzun bir süre kabul edilebilir gözüktü. Ancak gitgide artan sayıdaki insanlar için kabul edilemez hale gelmişti. Beklentileri minimum düzeyde Kürt dilinin tanınmasından ve kullanılmasından, maksimum düzeyde ayrılık ve bağımsızlık talebine kadar değişkenlik gösteriyordu. Bu son talep genelde farklı esin kaynağı olan radikal ideolojilerle bağlantılıydı ve güneydoğuda büyük bir silahlı başkaldırı ve ülkenin öteki bölgelerinde de terör eylemleri biçiminde ortaya kondu.

Ordu açısından Kürt hareketi öncelikle bir güvenlik sorunuydu – amacı Türkiye Cumhuriyeti'ni bölmek olan şiddetli ayrılıkçı bir hareketle uğraşma gereğiydi. Politik çevrelerde, özellikle Özal ve seleflerinden bazılarının yönetiminde Kürtlerin siyasi olmasa da kültürel haklarını kabul etme isteği gittikçe artıyordu. Bağımsızlık ya da özerklik söz konusu olamazdı, ancak Kürt dilinin kullanılması başka bir konuydu. Bir süredir Kürtçe kitaplar, dilbilgisi kitapları, sözlükler Türkiye'deki kitapçılarda özgürce satılabiliyor ve hükümet denetiminde olan radyo ve televizyonlarda olmasa da özel kuruluşlarda Kürtçe yayın yapılıyordu. Hem bölgesel ve yerel politikada hem de Ankara'daki mecliste Kürt temsilciler vardı. İçlerinden bazıları Kürt bölgeleri konusunda Birleşik Krallık'taki Galler ya da hatta İskoçya'ya benzer bir düzenlemenin yapılmasını önerecek; bazıları da böyle bir politikanın sonucunun İrlanda ya da Bask örneğine benzeyeceğini öne sürecek kadar ileri gitti. Bu arada, bölücülük ve terör

karşısında mücadele sürdüren ordu önemli merkezlerde bile Kürt örgütleri üzerinde kesin kısıtlamalar getirmeye devam etmekteydi.

Ordu sözcüleri sürekli olarak Türk devletinin karşısındaki en büyük iki tehlikenin Kürt sorunu ve köktendincilik olduğunu, bunlardan birinin ulusal ve bölgesel birliği, ötekinin ise laik, modern kurumu tehdit ettiğini ileri sürüyorlardı. Bir üçüncü tehlike ise istikrarsızlık, yani koalisyonlarda ve koalisyonları oluşturan partilerde yaşanan sürekli değişim ve parçalanma, siyasi ve sosyal düzenin bozulmasını sağlayan radikallere yol açılmasıydı. Ordu liderleri ve sözcüleri tarafından sık sık dile getirildiği gibi, silahlı kuvvetlerin zorunlu görevi ülkenin toprak bütünlüğünü ve yapısını iç ve dış düşmanlar karşısında korumaktır ve ordu en önemli tehlikeyi iç düşmanların oluşturduğu konusundaki görüşünü gizlememiştir.

İlk bakışta ordunun böylesine güçlü ve yaygın bir rol oynadığı ve bunun MGK ile kurumsallaştığı bir politikada demokrasinin geleceğinin pek parlak olmadığı düşünülebilir. Ancak bu görüş yanıltıcıdır. Açıklamaları uyarınca ve genel eğilimin aksine, ordu liderleri her defasında yapacaklarını söyledikleri şeyleri –düzeni sağlamak, demokratik yasayı kurmak ve tekrar barakalara dönmek– yapmışlardır.

Son kırk yıldır en az dört askeri "müdahale" oldu. Önemli olan bu müdahalelerin gerçekleşmiş olması değildi –çünkü, ne de olsa, bu bölgedeki norm ve siyasi kültür buydu– bütün bu dört müdahaleden sonra, ordu çekildi ve demokratik sürecin yeniden başlamasına izin verdi ve hatta bu süreci kolaylaştırdı. Profesör Samuel Huntington'ın da gözlemlediği gibi, kurulmuş bir demokrasi olarak nitelendirilebilmesi için bir toplumun en azından iki kez seçim ile hükümetini değiştirmiş olması gerekir[5]. Türkiye, bölgedeki seçimlerin hükümetleri değiştirmemesinin daha yaygın olduğu, hükümetlerin seçimleri değiştirdiği bir bölgede, bu testi iki kez değil birkaç kez verdi.

Akla kaçınılmaz olarak gelen soru Türk ordusunun neden, başka ülkelerdeki askeri darbeleri yapanların tersine, kendi yönetimlerini güçlendirmek yerine sona erdirmeyi yeğlediğiydi. Sorunun yanıtının bir bölümü açık. Ordunun politikaya girmesi demek, politikanın orduya girmesi demek, genelde bu da askeri hazırlık ve verimliliğe zarar verir. Ancak bu diğer ülkeler için de geçerlidir ve ordunun politik gücünü sağlamlaştırmasına engel olmamıştır. Türkiye'deki çoğu insan bu far-

kın nedeninin Türkiye'nin bir NATO üyesi olmasından ve Türk kuvvetleri ile NATO müttefik kuvvetlerinin ortak tatbikatlarda ve zaman zaman da harekâtlarda düzenli ve sık işbirliği yapmasından kaynaklandığına inanıyor. Bu nedenle, Türk generaller daha ileri ve daha özgür toplumların güçleri karşısında kendi performanslarını hem politik yasal geçerlilik hem de askeri verimlilik açısından ölçebiliyor. Yapılan karşılaştırma olumlu katkıda bulunuyor ve generallere birincil görevlerinin askeri verimliliği ve ortaya çıkabilecek herhangi bir dış tehlikeyi bertaraf etmeyi sürdürmek olduğunu hatırlatıyordu.

Ancak Türk demokrasisinin göreceli başarısı bunlarla sınırlı değil. Günümüzde demokrasi dünyada en çok saygı duyulan idare biçimi; bazı demokratik kuruluş biçimlerine sahip olmayan birçok ülkede bunlar yerleştirildi. Bir tür seçim yapılması ve bir tür meclise sahip olmak modern devletin giysisinin gerekli parçaları; pantolon, ceket ve kepin modern bir subayın görünümünün önemli birer parçası olduğu gibi. Modern dünyanın birçok bölgesinde demokratik kuruluşlar, günün modalarını yüzeysel olarak takip etmek ve daha pratik olarak da birçok uluslararası avantajdan yararlanmak için oluşturuluyor.

Ancak demokratik kuruluşların gerçekten kök saldığı ve yüreklendirici gelişme göstergeleri sergilediği ülkeler var, Türkiye de bunlardan biri. Bu ülkelerin her biri kendi tarihsel bağlamı içinde, kendi gelenekleri ve deneyimleri ışığında ele alınmalıdır. Sadece birkaç ülkede demokrasi eskidir ve yerlidir, bu da büyük bir evrimin sonucudur. Çoğu ülkede, demokrasi yenidir ve ithal edilmiştir. Bazılarındaysa demokratik kuruluşlar ülkeyi terk eden emperyalistler tarafından miras bırakılmıştır; bazılarında galip gelen düşmanlar tarafından empoze edilmiştir. Türk demokrasisi ne miras alınmış ne de empoze edilmiştir; Türk demokrasisi Türklerin özgür seçimini temsil etmiştir. Büyük ölçüde yabancı modeller üzerine kurulduğu doğrudur, ancak modellerin seçimi –ya da yanlış seçimi– kendilerine aittir ve demokratik gelişmenin biçimi ve hızı dış güçlerden çok kendileri tarafından belirlenmiştir. Bu da bu kuruluşlara daha çok sağ kalma şansı tanımıştır.

Demokratik kuruluşlar bunları kabul edecek ve işletecek insanlar arasında daha kolay var olma şansı bulur ve bu istek belirli bir düzeyde ekonomik, sosyal ve siyasi gelişim düzeyine ulaşmış olmayı gerektirir. Bu açıdan ülkenin ekonomik gelişimi ve etkin ve verimli bir girişimci sınıfın ortaya çıkması büyük önem taşır.

Demokratik gelişim daha eski ve daha köklü geleneklerin yardımıyla da sağlanabilir; bunlar demokratik olmasa bile, halkın demokrasiye hazırlanmasında yardımcı olabilir.

Geleneksel İslam geçmişi bu tür özellikler sunar: bütün yasaların üzerinde olan ve yöneticinin de tabi olduğu bir yasa kavramı; yönetici ve yönetilen arasındaki, yöneticinin eylemlerinin ve emirlerinin yüce yasayla çelişmesi durumunda sona erdirilebilecek sözleşmeli ilişki kavramı. Egemen güç üzerindeki bu kısıtlamaların çok ileri gitmediği bir gerçektir. Yasanın kendisi yöneticilere otokratik güç verir; hangi emirlerin yasal olup olmadığı konusunda hiçbir işlem yapılmaz, hatta tartışılmaz bile.

Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda modernleşme süreci bu durumun tersini kanıtlamıştır. Bunlar bir yandan yeni araçlarını yöneticilerin güçlerini pekiştirme ve yönlendirme araçlarına dönüştürerek durumu kötüleştirirken, bir yandan da daha önce egemenliğin etkin bir şekilde uygulanmasını sınırlayan aracı güçleri –ki bunların arasında bölge önde gelenleri, şehir aristokratları ve sulh yargıçları, dini ve askeri kuruluşlar vardır– fesheder ya da zayıflatır. Bu da Osmanlı demokrasisinin öncülerinin, durumlarını yabancı ve tuhaf düşüncelerle sunmak yerine, eski özgürlüklerin yeniden kurulması biçiminde sunulmasını sağlamıştır.

Doğaldır ki çok büyük güçlükler yaşandı. Bunlar arasında dikkat çekici olanı devlette tanınmış bir yasama işlevinin olmayışıydı. İlke olarak tek geçerli yasa kutsal, sonsuz ve değişmez bir yasa olan Dini Yasa idi ve insanın rolü yorumlama ve uygulamayla sınırlıydı. Elbette, uygulamada yöneticiler yasalar yaptılar ve yürürlüğe koydular; yorumlama ve uygulama süreçleri ve bazen yasanın kodifikasyonu yasamayı oluşturuyordu. Ancak bu geleneksel bir toplumda bu şekilde tanınmıyor ve bu nedenle yasama yetkisini yerine getirecek hiçbir yasama organı, ruhani meclis, konsey ya da parlamento bulunmuyordu. Elbette toplantılar, tartışmalar ve danışma toplantıları yapılıyordu, ancak bunlar kurumsallaşmamıştı ve karar yetkileri yoktu. Merkezde yasama meclisinin ve başka noktalarda da benzer yapıların olmadığı düşünüldüğünde Batı tarzı temsil ve çoğunluk kararından oluşan iki yönlü demokrasiyi geliştirmeye ve uygulamaya gerek yoktu. Benzer mirasa sahip öteki ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de siyasi gelenek büyük ölçüde emir ve itaatlerden oluşuyordu. Bu iki alışkanlıktan vazgeçmek güçtür.

Ancak bir girişimde bulunulmuştu; bu da önemli ölçüde başarıya ulaştı. Türk demokrasisinin göreceli başarısının bir açıklaması da başka yerlerde demokrasi yanlışlarının kavranması ve belki düzeltilmesine verilen değer olabilir.

Sık ileri sürülen nedenlerden biri de Türk devletinin aralıksız varlığını sürdürmesidir. Batılı olmayan devletler arasında sadece Türkiye hiçbir zaman sömürgecilik yaşamamıştır ve hiçbir zaman imparatorluk yönetimi altına girmemiştir. Türkler her zaman kendi evlerinin ve gerçekte de uzun bir süre birçok evin sahibi olmuştur. İmparatorluklarını kaybettiklerinde ve kendi evlerinde bile direnişle karşılaştıklarında, Kurtuluş Savaşı'nı kazandılar ve böylelikle bir gerçekçilik düzeyine ve bununla, siyasi yaşamda bağımsızlık savaşımının kuşaklar boyunca sürdüğü ve *bağımsızlık* ve *özgürlük*'ün, genelde özgürlük aleyhine, eşanlamlı sözcükler olarak görüldüğü ülkelerde görülmeyen bir özeleştiri düzeyine ulaştılar.

Bağımsız oluşuna karşın, ya da bağımsız olması nedeniyle, Türkiye, bütün Batılı olmayan ülkeler arasında Batı ile en uzun ve en yakın temasa sahip olan ülke olmuştur. Hem savaş alanında hem de ekonomi alanında Batı'nın üstünlüğünü kabul eden Türkler bakışlarını Batı fikirlerine ve kuruluşlarına çevirdiler ve Batılılaşma reformu konusunda kararlı bir seçim yaptılar. Parlamenter demokraside Türklerin deneyimi, Batılı olmayan ülkeler arasında en uzun süre olan yaklaşık 125 yıldır devam ediyor ve bugünkü gelişimi çok güçlü, geniş ve derin bir deneyime dayanıyor. Osmanlılar döneminde ve bundan sonraki Türk cumhuriyetlerinde demokrasideki iniş çıkışlar, demokrasinin zor bir ilaç olduğunu, küçük ve sadece kademeli olarak artan dozlarda uygulanması gerektiği inanışını güçlendiriyor. Çok büyük ve çok ani bir doz hastayı öldürebilir.

Türklerin demokrasi deneyimi önemli sorunlar yaşadı, ağır engellerle karşılaştı ancak bütün bunlardan sağ çıkmayı başardı. Bu sorunlara ve engellere karşın –belki de bunlar nedeniyle– Türk demokrasisi benzer deneyim ve geleneklere sahip ülkeler arasında en başarılı olanıdır. Bundan sonraysa diğerleri için bir model oluşturabilir. Türkiye örneğinde sapmalar ve müdahaleler olmuştur ve bunlar büyük gerilimlerin ve sınırlı demokratik deneyimin bulunduğu durumlarda doğaldır. Önemli ve ayırt edici olan ise her sapmadan sonra, demokratik süreçler tekrar rayına oturtulmuş ve Türk halkı özgürlük ve demokrasi yolculuğuna devam etmiştir.

Çeviren: Esra Ermert

Notlar

1 Bu tartışma için bkz. Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response* (New York, 2002).

2 Türk anayasal hareketinin kökenleri ve tarihi için bkz. *Düstur: A Survey of the Constitutions of the Arab and Muslim States*, genişletilmiş yeni baskı, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı (Leiden, 1966) s.4-26'dan alınan malzemeyle zenginleştirildi, burada ek bibliyografik bilgiler bulunmaktadır. Jön Türkler için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York & Oxford, 2001) ve aynı yazar, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford, 2001). Atatürk'ün rolü için bkz. Andrew Mango, *Atatürk* (New York, 2002). Siyasi partiler için bkz. Metin Heper, Jacob M. Landau, haz., *Political Parties and Democracy in Turkey* (Londra & New York, 1991). Bu dönemin Türkiye'sinin genel anlatımı için bkz. Erik Jan Zürcher, *Turkey, A Modern History* (Londra – New York, 1993) ve Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 3. baskı (New York, 2002).

3 Bu ve sonraki gelişmeler için bkz. Stephen Kinzer, *Crescent and Star: Turkey between Two Worlds* (New York, 2001); C.H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, 2. baskı (Londra, 1990); Vojtech Mastny ve Craig Notion, haz., *Turkey between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder CO, 1996); Arye Shmuelevitz, *Turkey's Experiment in Islamist Government 1996-1997* (Tel Aviv, 1999); Semih Vaner, Deniz Akagül, Bahadır Kaleağası, *La Turquie en mouvement* (Paris, 1995).

4 Kişisel bir anlatım için bkz. Turgut Özal, *Turkey in Europe and Europe in Turkey* (Lefkoşe, 1991), özellikle 18. Bölüm ve sonrası.

5 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Oklahoma & Londra, 1991), s. 266-267.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN OSMANLI KÖKENLERİ

İhtilalci devletlerin, devirdikleri ve yerine geçtikleri ve mümkün olan her yola başvurarak itibarlarını sarsmaya çalıştıkları rejimlerden kendilerini uzak tutmaları ortak özellikleridir. Bu yöntem hem onların iktidarı ele geçirmelerini meşru kılmak, hem de "eski rejim" diye adlandırılan düzeni yeniden getirmeyi öngören her girişimi engellemek amacıyla gereklidir. Bu durumda yeni olan şey iyi, eski olan da kötüdür. Böylelikle eskinin incelenmesi bile şüpheli bir durum yaratabilir. Türk Devrimi de, diğer yerlerdeki ataları ve vârisleri gibi tüm bu evrelerden geçmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ve hatta başkenti İstanbul bile bir süre her nasılsa lekelenmiş olarak görülmüştür.

Türkiye'de, başka yerlerde olduğu gibi, bu evre atlatıldı ve Osmanlı mirasına tarihçiler ve diğerleri arasında şimdi daha olumlu ve de daha rasyonel denilebilecek bir yaklaşım egemen. Bu yeni görüş bizim Türk Devrimi'ni daha iyi kavrayabilmemize yardımcı bile olabilir. Türkiye Cumhuriyeti şimdi üç çeyrek yüzyıldan daha fazla bir yaşa sahip ancak bu süre insanlık tarihiyle karşılaştırıldığında ne kadar da kısa kalıyor. Türkiye Cumhuriyeti göklerden düşmedi, ya da denizin dalgalarından yükselmedi. Aksine başka zamanlarda ve başka yerlerde gerçekleşen diğer büyük devrimler gibi, bu Cumhuriyet de uzun ve karmaşık bir yapıya sahip olan değişim ve gelişim sürecinin bir sonucuydu.

"Devrim" kelimesini Türkiye Cumhuriyeti'nden söz ederken kullanıyoruz. Oysa bugünlerde çok yanlış kullanılan bir kelime ve yeniden izah gerektiriyor. Bu yüzden bu bağlamda "devrim" terimiyle ne kastedildiğini, her ne kadar evrensel bir tanım yapmaya çalışmıyorsam da kendi anladığım şekliyle açıklamama izin verin. Ulusların tarihinde devrim terimi bugünlerde yaygın olarak kullanılan bayağı, çocuksu veya saçma manada, örneğin ayağa giyilenlerden, hafif içecekler-

den veya popüler eğlenceden bahsederken kullanılmamalı veya dairesel şekilde dönmek, deveran etmek ya da eğer hoşunuza giderse alaşağı olmak, ki pratikte çoğu zaman bu manaya geliyor, gibi edebi kavramlar olarak anlaşılmamalı. Devrim kelimesi, benim de katılacağım bir ifadeyle, 360 derecelik bir dönme anlamına gelir ve ayrıca eklemek isterim ki bazen, vidaların mekanik olarak sıkıştırılmasını da içermektedir. Devrimi kelime anlamıyla rollerin tersine çevrilmesi olarak da anlamamalıyız, gerçi bunun da bir öncülü var, o meşhur sözde olduğu gibi: Kapitalizm insanın insanı sömürmesidir, komünizmse bunun tam tersi. Devrim, o halde, toplumun ani, şiddetli, derhal ve topyekûn bir dönüşüme uğraması değildir; bu tarz şeyler olmuyor, olamaz da ve olabilirlik yanılsaması bugün anılmayan milyonlarca insana sayısız sefalet getirmiştir.

Bu, bizim devrimden ne anlamadığımızdır: Devrimden ne anlıyoruz öyleyse? Metindeki bağlamda, devrim, bir süredir var olan derin ve yaygın değişimin sonucu olarak yeni siyasi düzenin ortaya çıktığı; değişimin kendisini daha öteye taşıyacak yeni bir sistemi çağırdığı noktadır.

Bu metinde amacım, Türklerin erken dönem tarihlerinde ve dolayısıyla da İslamiyette bir süre filizlenip gelişen ve 1923'te resmen tanınarak geleneksel ifadelerle kullanılmaya başlanan birtakım belirli düşünceleri araştırıp onların köklerini inceleyerek asıl hallerini bulmaktır. 1923'ten bu yana, tarihsel değişim süreci içerisinde kaçınılmaz olan erteleme ve güçlüklere rağmen, bu düşünceler giderek daha etkili oldular.

Bu görüşlerin ilki geç dönem Osmanlı Türklerince ve yeni dönem Cumhuriyetçi Türklerce hâkimiyet-i milliye olarak adlandırılan ve ne tanınsal ne de kalıtsal olan egemen otoriteyi esas alan, halka dayalı egemenlik düşüncesidir. Buna bağlı olarak doğrudan devrime giden bir düşünce; otoritenin kaynağı olan ulusun –burada ulustan tam anlamıyla neyi kastettiğimizi şimdilik bir kenara bırakalım– hükümeti, hatta bazı durumlarda rejimi değiştirme yetkisine sahip olduğu düşüncesidir. Rejimin değişimi, devrimci değişiklik, ihtilalci hükümetlerin eski rejimi devirme girişimini haklı çıkarmak ve aynı zamanda da benzer hususları göz önünde bulundurarak baştaki rejimle olabilecek herhangi bir benzer devirme işlemine karşı koymak gibi daimî bir ikileme düşmelerine neden olur. Gerçekte, tabii ki, bu kuramsal bir sorun değil ve genellikle müzakereyle bir sonuca ulaşılamıyor.

Halk egemenliğiyle bağlantılı olan ikinci bir görüş ise sınırlı egemenliktir. Bu da, egemen gücün ne mutlak ne de keyfi olduğu, yöneteni ve yönetileni bağlayan, otoriteyi tanımlayıp sınırlayan ve onun açık ve kesin kurallarla boyunduruk altına alınması anlamına gelmektedir. Modern çağlarda bu kurallar anayasa olarak biliniyor.

Tüm bunlara bağlı olan yine üçüncü bir görüş var ki, o da, ataerkil ya da pastoral hükümetin aksine geleneksel yazarların politika üzerine yürüttükleri iki popüler fikri kullanan temsili hükümet nosyonudur. Bu görüşe göre, buyruk altında olan kişi, ya da daha doğrusu "yurttaş"ın geleneksel anlayışta olduğu gibi sadece iyi yönetilmeye değil, hükümetin oluşturulmasında görev almaya da hakkı vardır. Hatta seçimi kazanmış olan kendi temsilcileri sayesinde hükümetin yönetiminde bile yer alabilir.

Dördüncü görüş bizim bugün vatanseverlik olarak ifade ettiğimiz ve eski dinsel, cemaatsel ve hanedansı kimlik düşüncesinin ve aidiyet duygusunun yerine geçmesini istediğimiz ulus ve ülke nosyonudur – Türk ulusu, Türk yurdu gibi.

Siyasi düşüncelerin özetini yaparken, demokratik ya da demokrasi kelimelerinden sakınmaya çalıştığım şüphesiz fark edilecektir; ancak bu davranışımın nedeni, belirtilen terimlerin neyi simgelediğine olan inancımın azlığından değil, demokrasi kelimesinin diğer bazı kelimeler, örneğin –gelişme ve gelişen– sözcükleri gibi yanlış kullanımdan dolayı bozulmaları ve iyi tanımlanmış konuların haricinde ciddi ve güvenilir müzakereler için kullanışsız hale gelmelerinden kaynaklıdır.

Bu düşünceleri belirttikten sonra, şimdi de, 18. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmış bazı yeni Türkçe siyasi kavramlardan bahsetmeme izin verin. Anlaşılacağı gibi bu kelimelerin birçoğu Arapça. Ancak tarihsel değil de, etimolojik anlamda Arapçadırlar. İngilizcedeki telefon ve metafizik kelimeleri Yunancadır; ama aralarında çok önemli bir farklılık söz konusudur. Metafizik kelimesi bize Eski Yunanlılardan, felsefenin açıklamaya çalıştığı bir kol sayesinde gelmiştir. Ancak Eski Yunanlıların elbette ki telefonları yoktu ve telefon kelimesi Eski Yunan köklerinin hammadde olarak kullanılmasıyla meydana getirilmiş çağdaş bir kelimedir. Yani "telephone" çağdaş Yunancada İngilizceden ödünç alınmış bir kelimedir.

Arapçadan alınan Türkçe kelimeler de buna benzer bir şekilde bölünmüşlerdir. Bazı Türkçe-Arapça kelimeler, metafizik kelimesi gibi, işaret ettikleri bilimler veya nosyonlarıyla birlikte orijinal kullanıcılarından aktarılmıştır. Türkçedeki diğer Arapça kelimeler Türkler tarafından türetilmişlerdi ve önceden Araplarca bilinmiyordu. Doğrusu bazıları hâlâ da bilinmiyor, bazılarıysa o kadar çok kullanıldılar ki, Araplar tarafından yeniden sahiplenildi. Buna benzer bir kelime olan, "cumhuriyet" klasik Arapçadaki cumhur kelimesinden gelmektedir. Klasik Arapça sözlükler cumhur kelimesi için, aralarında "kum yığını" veya "tepecik" ifadelerinin de yer aldığı bir dizi tanım veriyor. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse Lane'nin *Arapça-İngilizce Sözlük*'ünden aktaralım: "İnsanlar veya halkların geneli ya da önemli bir bölümü, üstün, yüceltilmiş ya da asil olanları" ya da "büyük bir insan topluluğu." Cumhuri sıfatı Lane tarafından sadece sarhoş eden bir içecek olarak

tanımlanıyor, bunun da nedeni çoğu insanın bunu kullanıyor olması. Bu kavram Klasik Arapçada, en azından benim araştırabildiğim kadarıyla, hiçbir zaman cumhuriyet [republic] anlamında kullanılmadı.

"Cumhuriyet" kelimesine tekabül edebileceğine inandığımız klasik Arapça terimlerine rastlayabileceğimiz iki yer var. Bunlardan biri Yunan felsefi edebiyatına ait çeviriler ve uyarlamalar, diğeri ise İtalya'da ve daha sonra Arapların karşılaştıkları başka yerlerdeki cumhuriyetlerin siyasi dokümanları. Yunanca Πολιτεία, Latince *res publica*'yı çevirmek için Arap yazarlar *madina* kelimesini kullandılar. Plato'nun "demokratik devlet"i Farabî tarafından *Madina Jama'iyya* olarak çevrilmiştir. Sözcüğün diğer kullanımı ortaçağ Müslüman devletlerinin ilişkide bulundukları, ama yönetim biçimlerini tanımlamak için özel bir sözcüğe sahip olmadıkları Avrupa cumhuriyetleri için geçerlidir.

Cumhuriyya kelimesi, belirsiz sonekiyle, ilk defa 18. yüzyılın sonlarında Türkçede ortaya çıkar, Arapçada ise daha sonradan Türkçenin etkisiyle oluşmuştur. Aslen cumhuriyet değil de, cumhuriyetçilik anlamına gelen bu kavram ancak 19. yüzyıl süresince tedrici olarak bir anlam değişimine uğradı. 19. yüzyılda diğer yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de cumhuriyet ve demokrasi arasında belirgin bir ayrım yapılmamıştı. Oluşabilecek karışıklığı engellemek için bu görüşü zihnimizde tutmak çok önemlidir. O zamanlar –bugün bile tuhaf görünüyor– birçok kişi cumhuriyet ve demokrasi kelimelerinin az ya da çok eşanlamlı olduğuna inandı. Çağdaş Yunancada, *demokratia* cumhuriyet demektir. Açıkça birbirinin yerini tutabilen bu iki kelimenin, cumhuriyet ve demokrasinin, zorbalığa, keyfi hükümete (ki bu monarşiyle eş tutuluyordu) birer karşı tez olduğu farz ediliyordu. Bir tarafta cumhuriyet ya da demokrasi, diğer tarafta da monarşi ya da istibdat vardı, bu iki kavram çifti eşanlamlı sayıldı.

O tarihlerden bu yana bu iki zıt anlamlı sözcük çiftini ayırt etmeyi öğrenmemize yetecek kadar çok zorba cumhuriyetler ve demokratik monarşiler gördük. Ancak şunu hatırlamamızda fayda var ki, 19. yüzyılda bu böyle değildi. O zamanın Türkçesinde cumhuriyet veya cumhur kelimeleri modern anlamda cumhuriyetçi, yani devlet yöneticiliğinin kalıtsal olmadığı bir sistem anlamına gelmeyebiliyordu. 1848'de Reşid Paşa cumhuriyetçi olmakla suçlanmıştı. Serasker olan Damad Said Paşa sultana giderek şöyle söylemişti, "Bu adam ilan-ı cumhuriyet edecek, saltanatın elden gidiyor."[1] Şimdi tam anlamıyla bu ne demek? Saltanatı kaldırıp Türkiye'de cumhuriyeti kurmayı amaçladığını mı ima ediyor? Bu pek olası bir şey gibi gözükmüyor. Muhtemelen, suçlayan kişi Reşid Paşa'nın Türkiye'de anayasal bir monarşi kurmak için dolaplar çevirdiğini kastetmişti. Böyle bir yargı o zamanın ihtimallerine daha çok uyuyor. Midhat Paşa'ya da yöneltilen ve onun

reddettiği benzer bir suçlama ile karşılaşıyoruz. Midhat Paşa gerçekten temel İslami demokrasiye dayanarak haklı çıkarmaya çalıştığı meşrutiyet hakkında yazılar yazdı. Tutuklanmasından sonra Midhat Paşa ve onunla beraber yakalanan diğer kişiler sorguya çekilmişler ve Sultan Murad'ın tahta geçmesinden sonra "cumhuriyetin ilanı"nı planlamakla suçlanmışlardı. Sorgulamadaki sözlü ifadeye göre: "Ol sırada Midhat Paşa hükümet-i Osmaniyye'nin bilkülliyye yed-i iktidarlarından alınacak surette saltanat-i seniyyenin inkılabına dair yani cumhuriyet yapılmasına mütedair bazı tefevvühatta bulunmuş olduğundan Nuri Paşa müdafaa etmek istemesi üzerine mühim müzakeremiz vardır diyerek dışarı çıkarıldığını, Nuri Paşa beyan ediyor; bu müzakere ne idi ve cumhuriyet üzerine ne söz söylendi ve ne kadar verildi beyan buyurunuz?"[2] Cevabının çok ilginç olacağı bu soruya, ne yazık ki, sorgulanan kişi tarafından muhtemelen bilgece bir şekilde kaçamak cevap verildi. Buradaki kullanım cumhuriyete daha fazla benziyor ve *inkılab* kelimesinin kullanımı imalı. Yine de kesin olmaktan uzaktır.

Midhat Paşa'nın düşmanlarının oldukça hoşlarına giden bu sorun, yeniden Midhat Paşa'nın davasıyla gündeme geldi. Ancak, her ne kadar, Reşid ve Midhat Paşalar İngiliz, Hollanda ve İskandinavya'daki biçimiyle anayasal monarşi istedilerse de, burada yine cumhuriyetçiliğe yöneltilen suçlamalar aslında şüphelidir. 1876 yılında Ali Suavi[3] tarafından yayımlanan ilginç bir makalede; cumhuriyetin gerçek anlamı araştırılıyor; buna göre, Türk Müslümanlarca anlamı, istibdada götüren Avrupa tarzı değil de, daha çok Müslüman yöneticisinin danışmanlarıyla olan müzakeresi anlamına gelen geleneksel *meşveret*'tir. Buna döneceğiz.

Türk siyaseti içerisinde geçen en önemli ikinci kelime de istiklal (bağımsızlık) kelimesiyle ilişki kurabileceğimiz hürriyettir (özgürlük). Bu iki kavram arasında yine bir zamanlar karışıklık söz konusuydu. Hürriyet ve istiklal terimleri de eşanlamlı ve birbirinin yerini tutabilen ifadeler olarak kabul ediliyorlardı: hürriyet istiklal, istiklal de hürriyet demekti. Fakat şimdi daha iyi biliyoruz ki, hürriyet ile istiklal ayrı kavramlardır. Bunlar birbirlerinden farklı oldukları gibi sömürgecilik sonrası dünyada bu iki ifadenin birbirlerine uyuşmayan kavramlar olduklarına inanıldı, birisi başladığında diğeri sona erer. Her iki kelime de Arapça-İslami terimlerdir ve hiçbiri Osmanlı'nın icadı değildir. Her ikisi de, cumhuriyetin tersine, klasiktir ama Osmanlıcada ancak 19. yüzyılda siyasi terim olarak kullanılmışlar. *Hürriyet* kelimesi Arapçadaki *hurriya*'dan geliyor ve klasik Arapça kullanımında bir hukuk terimiydi. Köle olmanın aksine özgür olmak anlamına geliyordu, yani köle olmama durumuydu. Normal olarak hukuki, bazen de toplumsaldı, ama hiçbir şekilde siyasi değildi. İslam dünyası, Batıdan farklı olarak, köleliği siyasi bir metafor olarak kullanmadı. *İstiklal*, "tam yetki" [full powers] anlamına gelen ida-

ri bir kavramdı. Bir yönetici veya general acil bir durumda dışarıya gönderildiğinde kendisine tam yetki verilebiliyordu. Yani, her zamanki sınırlamalara ve kısıtlamalara bağlı olmadan sınırsız yetki verilmesine *istiklal vermek* deniyordu.

Bu iki terim, daha birçoklarıyla beraber, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda genellikle gazeteciler ve tercümanlardan oluşan iki grup tarafından yeni ihtiyaçları karşılamak, özellikle başka bir dilde tasarlanmış antlaşmaların ve diğer belgelerin tercüme edilmesini sağlamak üzere yeni lügatın birer parçası olarak icat edilmişlerdi. Antlaşmaların Türkçe metinleri bu bakımdan son derece öğreticidir. Özgürlük kelimesine –hürriyet olarak değil de, aynı manaya gelen serbesti şeklinde– bir Osmanlı resmi belgesinde bildiğim kadarıyla ilk olarak 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nda, İtalyanca metni Türkçeye tercüme etme görevi verilmiş olan tercümanın, Kırım Tatarlarının siyasi bağımsızlığını gösteren sözcüklerin karşılığını bulmak zorunda kaldığında rastlıyoruz. Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyan 1830 tarihli Londra Protokolü'nde yine bu terime *istiklal-i kamil*, "tam bağımsızlık" olarak rastlıyoruz. Ayrıca yeniden yüzyılın ortalarına doğru ve sonrasında çabucak büyüyen Osmanlı basınında oldukça sık çıkan, Avrupa'da ve diğer yerlerde gündemdeki bazı olayların yorum ve tartışmalarında buluyoruz.

Kavramların üçüncü grubunu ulus ve ülke ifadelerini içeren ve özellikle Osmanlıca ve Arapçada farklı bir anlama gelmesine rağmen Türkçede ulus anlamına gelen *millet* kelimesi ve ülke ile, *patrie* ile eşanlamlı olan *vatan* kelimeleri oluşturuyor. Bunlar yine klasik kavramlardır, ancak, her ikisi de 19. yüzyıl boyunca yeni içerikler kazandıkları gibi halkın anlayışıyla resmi kullanımın her zaman aynı olamayacağı gerçeğinden hareketle belli bir belirsizliği de taşıyorlardı. Bu iki kelime de 1839 Tanzimat Fermanı'nda ve sonraki belgelerde ortaya çıkıyorlar; hâlâ bu belgelerin bazılarında karışıklığın devam ettiğini görürüz. Örneğin dini hesaba katmadan tekil Osmanlı *milleti* üzerinde ısrar ediliyor ve aynı belgede Müslüman *milleti* ve diğer *milletler*'e değiniliyor. Zaman içerisinde *millet* kelimesi dini cemaat anlamından sıyrılıp laik ulus anlamına bürünerek büyük ölçüde değişime uğradı, ancak bazıları bu değişimin büsbütün tamamlanmadığını söyleyebilir.

Vatan kavramı evvelce hiçbir siyasi içerik taşımıyordu. Yalnızca bir insanın doğum, köken ya da ikametini belirtiyordu. 19. yüzyılda ise ülkenin siyasal ve duygusal çağrışımını kazandı.

Şimdiye kadar açıkladığım tüm kavramlar ve gelişmeler 18. yüzyılın son döneminin ilk yıllarına ve 19. yüzyıla aittirler. Ancak yeni düşüncelerin girişi ve Müslüman Türkler arasında kabul görmesi, ister milliyetçi isterse yeni İslamcı savunmacı bakış açısına sahip romantik tarihçilerin görmedikleri ya da yanlış anla-

dıkları –gerçekte ise ihmal edip çarpıttıkları– geleneksel Türk-İslam geleneğinde mevcut olan belli unsurlar tarafından kolaylaştırılmıştı. Düşünce ve gelenek ıslahatçılarının birçoğu ıslahatlarını hakiki geleneksel usullere geri dönüş olarak gösterip daha da cazip hale getirmeye çalıştılar. Hatta bazen Avrupa'dan uyarlamaya çalıştıkları uygulamaların İslam ya da Türk kaynaklı olduğunu iddia edecek kadar ileri gittiler. Bu tarz bir savunmacı tarih yazıcılığı bazen en uç noktalara kadar ulaşabiliyor, örneğin bazı Arapça ve Türkçe ders kitapları, yazarlarının farazi atalarının sahip olduğu gerçek demokrasiden dem vurup yabancıların zararlı rolüne vurgu yaparlar.

Bu türden romantik fantezileri bir tarafa bırakarak sözü edilen değişik nosyonların hayali köklerinden farklı olarak, Türk ve İslam geçmişi içinde ne derece gerçek temellere sahip olduğuna bakalım. İşe kanun karşısında sorumlu hükümet düşüncesine bakmakla başlayalım. Osmanlı İmparatorluğu'nun dizginlenmemiş bir despotizm olduğu şeklindeki amiyane görüş elbette yanlıştır. Osmanlı devleti, Osmanlı egemen gücü hem teoride hem de uygulamada sınırlandırılmıştı. Onu kısıtlayan güçlerin başında şeriat kuralları geliyordu. Sultan şeriata tabi idi dolayısıyla kanunun üzerinde değil altındaydı. Kanun yapmıyor ve hatta kuramsal olarak yorumlayamıyordu bile. Yasa tarafından tebaasının en çelimsizinden bile daha az olmaksızın kısıtlanmıştı. Anayasal sınırlayıcı bir güç olarak şeriatın kendi eksikliklerinin olduğu da doğrudur. Şeriat, Sultana fiilen despotik olmasa da otokratik yetkiler tahsis ediyordu. Günahta itaat yoktur düsturuna rağmen, bir buyruğun günah olup olmadığını sınayacak herhangi bir prosedür koymada başarısız kaldığı gibi insanların padişaha nereye kadar itaat edecekleri hususunda da bir kriter geliştirmede âciz kalmıştır.

Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nde şeriatın öngördüğü sınırlamaları uygulamak için, göreceli olarak daha yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmış diğer İslam devletlerinde görülemeyecek boyutta, ciddi bir hamle daha yapıldı. Bunu sembolize eden olay fıkıhçılara göreceli olarak daha düşük statülerin verildiği diğer İslam devletlerinin aksine, Osmanlı Devleti'nde yüksek statülerin verilmiş olmasıdır. *Kanunname Al-i Osman*'da beyan edildiği gibi Osmanlı teşrifatının nizamlarına göre bayramlarda ulema sultanı selamlamak için gelir ve sultan da bunların selamlarını ayakta kabul ederdi. Önemi küçümsenmeyecek olan bu davranış sembolik bir harekettir. Buna benzer bir düşünceye Şinasi'nin Reşid Paşa için 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı dolayısıyla yazdığı gazelde de rastlıyoruz. Bu gazelde Şinasi "bildirir haddini sultana senin kanunun"[4] diyerek daha radikal ve Osmanlı toplumu için kesinlikle yeni olan bir tarz ile düşüncesini ifade etmişti. Yeni olmasına karşın tümüyle de öncesiz değildi. Mesela, henüz reformun olmadığı

dönemlerde Osmanlı'da vuku bulmuş olayları göz önüne alırsak, bir problem için kendisinden fetva isteyenlere kısaca "olmaz" diyerek kestirip atan Şeyhülislam'ın tavrında da benzer bir radikallik görürüz.

İslamiyetten Türklük arkaplanına dönecek olursak, varlığını Türk askerî kodlarında hâlâ sürdüren, Moğol *yasa* düşüncesinin efsaneleştirilmiş fakat yine de ayakta kalmış hatıraları ve Türkleştirilmiş Moğolların uygulamalarıyla takviye edilmiş bozkır hürriyetinin ilk nüvelerini görürüz.

Daha özgül bir örneği ele alacak olursak, Sünniliğin egemenlik kavramında antlaşmaya ve rızaya (consent) dair bir unsur var. Rıza kaçınılmaz surette geri çekilmeyi ya da kabul etmeyi ima eder. Sünni fıkhının egemenlik kurumları üzerine ifade ettiği görüşlere göre emir otoritesini ne nesepten ne de doğrudan doğruya Tanrıdan alır. Elbette tanrıdan alır ama nihai olarak. Otoritenin doğrudan verilmesi Arapçada *bay'a* demek olan ve Türkçede *bi'at*'a dönüşmüş olan bir sözleşme ve seçim sürecinin sonucunda gerçekleşir. Bu kelime çoğunlukla yanlış bir fikirle "bağlılık sözü" olarak tercüme ediliyor. Bu tercüme, terimin ve ifade ettiği resmiyetin temel anlamını saptırıyor. Kelimenin kökü satın almak veya satmak manasına gelen Arapça bir fiilden geliyor ve kavram söz vermeyi ya da boyun eğmeyi değil antlaşmayı ifade ediyor. Sünni fıkhının katı teorisine göre *bi'at* yeni başa getirilmiş yöneticiyle inananlar cemaati arasındaki iki taraflı bir anlaşmaydı. Her birinin diğeri için yüklendiği belirli görevleri vardı ve yöneticinin anlaşmaya dair görevleri oldukça detaylı bir şekilde beyan ediliyordu. Buyruk altındakilerin görevi ise itaat etmekti – ancak bu görev ne sınırsız ne de koşulsuzdu.

Aslında, teoriyi bir kenara bırakacak olursak, egemenlik geleneği kalıtımsal veya az ya da çok teokratik oldu. Bununla beraber hükmedenlerin ve hükmedilenlerin karşılıklı olarak vermiş oldukları taahhütlerin anlaşmaya dayanmasını öngören geleneksel biçimi varlığını sürdürdü. Bu, tabii ki, haklardan ziyade görevlerin değişimiydi. Bununla birlikte bazı belirli durumlarda benim sana karşı olan görevim senin bana karşı olan haklarınla hemen hemen aynı manaya gelebiliyordu. Yöneticinin buyruğu altındakiler üzerinde yükümlülükleri vardı ve anlaşma teoride, hatta bazen de uygulamada bazı koşulların yerine getirilememesi durumunda feshedilebilirdi. Sultanlık yönetim şekli olarak hiç şüphe yok ki bir otokrasiydi, ancak hakikat onun bir mutlakiyet olmadığıydı. Doğrusu, bu duruma, belki tuhaf bir paradokstur ama, modernleşme sürecinin geleneksel toplumda var olan sınırlayıcı kenar güçlerini yok edip egemenleri güçlendirdiği 19. yüzyılda gelinmiştir.

Bu kısıtlayıcı güçler nelerdir? Bunlar İslam'dan ziyade Osmanlı ve Türklerdir. İslami nazariye ve İslam hukukunun bu konuda pek yardımcı olduğu söylene-

mez. İslami gelenekte Avrupa'da ya da Greko-Romen dünyasında görülen kurumsal [corporate] birimler, organlar veya haklar İslami gelenekte göze çarpmazlar. Bu gelenek içinde bulabildiklerimiz ise yöneticiye istişareyi tavsiye eden genel ve çok net olmayan nasihatlerdir. Fakat, bu süreci ortaya koyma, düzenleme ve kurumlaştırma noktasında herhangi bir çabayla karşılaşmıyoruz. Klasik istişare metinlerinde çok şey söyleniyor. Ulemaya ait kitapları okuyacak olursak eğer, bilginlere danışmanın ne kadar arzu edilir bir şey olduğunu görürüz. Vezirler tarafından lüzum duyulduğunda yazılan risalelere baktığımız zaman vezirlerin kendilerine danışılmasının önemine vurgu yaptıkları görülür. Ulema istişareyi desteklemek için sıkça *Kur'an*'dan iki ayet zikreder: *wa-amruhum shura baynahum,* "işleri kendi aralarında danışmaya bağlı olanlar" (*Kur'an* XLII, 36/8); ve *wa– shavirhum fi'l-amr,* "işlerinde onlarla istişare et" ya da "bu işte" anlamında da olabilir. (*Kur'an* III, 153/9). Bu arada, bazı Şii otoriteleri, ikinci ayetin Sünniler tarafından Ali'nin yerine Halife Osman'ın tahta geçişini haklı çıkarmak için *Kur'an*'a sokulduğunu iddia ediyorlar. *Kur'an*'da istişareye önem verilmiş ve çok sık zikredilmiş olsa bile bozkır insanlarının gelmesine kadar pratik ya da kurumsal çok az etkisi olmuştur.

İslam tarihinin ortaları, kabaca 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar olan dönem, tam manasıyla bir dönüm noktasıydı. Bütün Ortadoğu toplumu, kültürü ve hükümeti Türklerin ve Moğolların Ortadoğu'ya gelmeleriyle ve yeni hayat kalıplarının kurulmasıyla dönüşmeye başlamıştı. Rejimlerin denge ve istikrara kavuşması gibi, erken dönemlerde pek rastlayamadığımız siyasi önemleri olan yeni özellikler ortaya çıkmıştı.

Bu siyasi değişimin bir yönü de meclislerin, danışma organlarının ortaya çıkması ve meşveretin, *maşwara*'nın kurumsallaşması oldu. Bunlar yine de, Avrupa'daki parlamentolardan, *synod* ve *corte*'lerden çok uzaktadırlar; ama klasik İslamiyetten çok ciddi bir değişimi de simgelerler. Aşağı yukarı miladi 921 yılında İbn Fadlan adında bir Arap gezgini, bir Türk halkı olan Volga Bulgarlarının devlet düzenini *Kur'an*'ın ayetlerinden aktararak açıklar[5]: *wa-amruhum shura baynahum*. Ve devam ederek Volga Bulgarlarının çalışmalarını şöyle anlatır: "Ne zaman bir şey hakkında mutabık olsalar ve onu uygulamaya karar verseler içlerinden en aşağılığı ve en tuhafı gelir ve yaptıkları anlaşmayı bozar." Ibn Fadlan demokrasiyi sevmedi. Düzensizliğe, anarşiye ve bunlar gibi karışıklıklara yol açtığını ileri süren bu tip yöntemlere duyulan hoşnutsuzluğu belirten başka belgeler de var.

Bununla beraber, Türk ve Moğol idaresi altında ilk kez tam veya kısmi üyeliğe sahip olan nizamlı şûralara rastlıyoruz ve bu yeni bir şeydi. Bu belki de Çin ama büyük bir ihtimalle de büyük Moğol Kabile Kurulları'nı ifade eden *kurultai*

geleneğinden mülhem bir aktarmaydı. Benzeri şeylere tüm Moğol sonrası İslam topraklarında rastlayabiliyoruz. İran'daki karşılığı vezirin başkanlık ettiği, daha sonra da Safevilerin *Janqi*'si olan İlhanlıların Yüce Divanı *divan-i buzurg*'dur. Bu divan, Memlûk sultanlığı, Mısır ve Suriye'de sayıları 6 ile 9 arasında değişen, *mashwara* veya *mushir al-dawla* olarak bilinen hükümet müsteşarlarından oluşuyordu. Ne yazık ki, yerel tarihçilerin alışılmamış ve pek zevk vermeyen bir gelenek hakkında söyleyebilecek çok az şeyleri vardı. Bazıları bütün bu fikir için hoşnutsuzluklarını belirttiler. Mısırlı bir tarihçi olan Qalqashandi 1375 yılında Memlûklülerin Sis'i ele geçirmelerinden bahsederken şunları söylüyor: "Otorite başkalarına danışır oldu, tebaa anarşik bir yapıya büründü, kaleler yıkılıp enkaza döndü."[6] Demokrasiyi başarıyla uygulamışlar ve akabinde yenilmişlerdi.

Vakanüvislere göre en başından beri Osmanlı İmparatorluğu'nda buna benzer istişari kurulların izlerine rastlıyoruz. İlk Türk vakanüvislerinden Ali Yazıcıoğlu, Osmanlı Devleti'nin doğuşunu anlatırken şunları söylüyor: "Filcümle ol illerun beğleri ve kedhudaları cem olub Osman beğ katına geldiler ve meşveret kıldılar." "Çok kaal u kilden sonra sözleri ihtiyarı bu oldı."[7] Bu, Osmanlı Devleti'nin doğuşunun otantik izahatı olabilir de olmayabilir de. Ancak eğer bir efsaneyse bile, ilk Osmanlı vakanüvislerinin bu tarz bir efsaneyi seçmeleri bile kesinlikle anlamlıdır.

15. yüzyıldan itibaren, Osmanlı vakanüvislerinde *meşveret*'e yönelik düzenli göndermeler vardır ama bu göndermelerde bu kuruluşlar düzenli kurumlar olarak değil, mevki sahibi kişilerin –askeri, sivil, dini– mevcut konuları konuşmak için bir araya geldikleri *ad hoc* kurumlar olarak karşımıza çıkarlar. Sonraları bu olay daha sık cereyan etmeye başladı ve 18. yüzyıldan itibaren düzenli bir prosedüre dönüştü. Bu devirde meşveretin uygulanması, sınırlayıcı güçlerin giderek kuvvetlenmesinden dolayı yeni bir gerçeklik haline geldi. Bunlar gerçek yetkilerle kuşatılmıştı ve bazen şeriata, bazen de, adına genellikle *deb-i dirin-i Osmani*, yani "eski Osmanlı geleneği" denen teamüllere dayandırılan, gelenekten ve popüler destekten güç alırlardı. Bu uygulamayla karşılaştığımızda, bir yenilik yapılmış olduğundan kuşku duyabiliriz.

Birkaç tane sınırlayıcı güç vardı. Bunlardan ilki, elbette, vakıflarda tutulan mülkün idare ve yönetim hakkını ellerinde bulundurmaları sayesinde iktisadi bağımsızlıklarını kazanan ve halkın da kabulüyle otoriteyi ellerine geçiren, sağlam bir yapıya sahip olan ulema idi. İçlerinde kendilerine has bir hiyerarşik düzene sahip olduklarından sultan tarafından bir atama ya da terfi gerçekleştirilmiyordu ve kendilerine halk tarafından saygı duyuluyordu.

İkinci bir grup, bir çeşit yerel hâkimlik ve yadsınmayacak ölçüde yerel özerkliğe sahip orta sınıftan oluşan ayan ve derebeylerinden meydana geliyordu. Orta-

çağ İngiliz baronları gibi monarşiye karşı hak ve ayrıcalıklarını resmileştirmek istediler. 1807'de kendi idarelerini ayırmaya çalıştılar ve 1808'de sultanın gücünün anlaşmayla kısıtlandığını detaylı bir şekilde beyan eden ünlü Sened-i İttifak'ı sultana zorla kabul ettirmeyi başardılar. Bu belge elbette uzun ömürlü olmadı. 19. yüzyıl, sunduğu takip etme ve baskı altına alma araçlarıyla Türk Magna Carta'sı için iyi bir zaman değildi.

Yine de bu düşünceler etrafta dolaşıp duruyordu. 1826'da ölen Osmanlı tarihçisi Şanizade, Osmanlı sarayında düzenlenen istişari görüşmelerden şöyle bahsetmektedir: "her bir tedbir-i umur-i mülkiyeleri hademe-i devlet ve vükela-i raiyyetten ibaret iki sınıf erbab-i meşveret meydanında ber vech-i serbestiyet bahis ü münazara ile karargir ve hükm-ü agleb her ne vech ile netice olursa...tenfir."[8] Bu, bir dizi bütünüyle radikal düşünce içeren dikkate değer ilginç bir pasajdır. Şanizade "çoğunluğun kararı" anlamına gelen *hükm-ü galeb*'ten söz eder. Bir grup insanın ortak kararа varması ve çoğunluğun azınlığa egemenlik sağladığı bir oylama yapması, çoğunluk, kolektif, karar, gibi kavramlar, öncekilere kıyasla yeni ve yabancıydı. İlginç olan başka bir şey daha var ki, o da bundan bahsederken serbest bir müzakereyi takip ettiğini söylüyor olması: "Bir vech-i serbestiyet bahs ü münazara..." Serbest tartışmada kimler yer alıyor? İki grup: Biri, oldukça açık olan ve "devlet memuru" anlamına gelen *hademe-i devlet*, diğeri ise "buyruk altındakilerin vekili" demek olan *vükela-i raiyyet*. Temsilen seçilen bu kısa pasajda, milletvekilleri, demokratik hükümet ve çoğunluğun kararından bahsedildi, ama hepsi de geleneksel bir dil içinde sunuldu. Osmanlı tarihçilerini dikkatli bir şekilde okumak gerekir; aksi takdirde kolaylıkla kelimelerin ardına gizlenmiş bu tip yenilikler gözden kaçırılır.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başları iki büyük ve birbirleriyle çelişen gelişmeye sahne olmuştur. Bir yanda otoriteryanizme doğru güçlü bir kayış vardı. 19. yüzyıl reformlarının temel etkisi aracı ve sınırlayıcı güçlerin iptali ve ortadan kaldırılması olmuştur. II. Mahmud'un Türkiye'nin Büyük Pedro'su olduğu söylenegelmiştir. Muhtemeldir. Evlilik faaliyetleri yüzünden olmasa da, ulemayı kamulaştırmasından dolayı, o aynı zamanda Türkiye'nin VIII. Henry'siydi. Henry'nin manastırlar için yaptıklarını, II. Mahmud ulema için yaptı ve daha sonra halefleri ulemayı bir memurluk dalına indirgediler. Böylece çok büyük bir sınırlayıcı otorite olan ulema, bağımsızlığını, gücünü ve etkisini kaybetti.

Buna benzer diğer bir değişiklik, sipahilerden ve de taşra eşrafından artakalanların ilgası olarak ortaya çıktı. Bu durum, merkezileştirilmiş devlet idaresinin yerel özerkliği ortadan kaldırdığı anlamına geliyordu. Modern haberleşmenin başlaması bu süreci oldukça hızlandırdı. Telgraf, baskı altında tutmanın başlıca aracı haline geldi. *Barid*'i ortaçağ İslam toplumunun bir kurumu olarak inceleyecek

olanlar, Osmanlı Devleti'nde telgrafın ne kadar önemli olduğunu hemen kavrayacaklardır. Otoriter kelimesi geleneksel anlamı olan geriye dönüş gibi gericilik manasında anlaşılmamalıdır. Tam tersine otoriter gelişmeler genellikle büyük reformlarla ilişkilendirilmiştir. Muhtemelen, Osmanlı sultanları arasında en önemli reformist II. Abdülhamid'di.

Aynı zamanda otoriteryanizmin etkin tırmanışı liberal ve demokratik düşüncelerin ve özellikle de anayasal ve temsilî hükümet düşüncesinin gelişmesine neden oldu. Otoriteryanizm nasıl ki muhakkak gerici bir surette değerlendirilemeyecekse, liberalizm de muhakkak surette ilerici olarak görülemez. Keza, liberalizm de geriye götüren tutumlarla sıkça bağlantılandırılmıştır. Bazıları demokrasiye öylesine kuvvetli inandılar ki, onu korumak ve başkalarına kabul ettirebilmek için zor kullanmaya bile istekliydiler, diğerleriyse demokratik siyaseti, iktidarı ele geçirmek ve sonra da aynı imkânları kendi siyasi ve ideolojik rakiplerine yasaklamak için bir yol olarak gördüler.

Bunlar elbette aşırı ifadeler ve Türklerin birçoğu son yüzyılda daha dengeli bakmayı ve karşılıklı daha fazla hoşgörü göstermeyi öğrendi. Türklerin hürriyete ve ilerlemeye doğru gittiği yolda hâlâ birçok engel var, ancak her seferinde aksilikler azalıyor ve ilerleme devam ediyor. Türkiye'nin hürriyet ile ilerleme arasında bir seçim yapması gerektiğini söyleyen bazı kötümserler de var. Ben inanıyorum ki, Türkiye her ikisini de yapabilir –her ne kadar uzun ve zorluysa da– Türkiye bu yolda.

Notlar

1 Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat* (içinde), İstanbul 1940, s. 739, zikreden Ali Fuad, *Rical-i Muhimme-i Siyasiye,* İstanbul 1928, s. 11. cf. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* Princeton 1963, s. 44.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mithat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine dair Vesikalar,* Ankara 1946, s. 153.

3 M. C. Kuntay, *Ali Suavi*, İstanbul 1946, s. 95; çeviren Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: a Study of Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton 1962, s. 322-3.

4 Şinasi, Kenan Akyüz (içinde), *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara 1953, s. 8; İngilizce çevirisi için bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. Baskı, Oxford 1968, s. 137.

5 Ibn Fadlan, Sami Dahhan (içinde), *Damascus 1379/1959*, s. 91-2; Fransızca çevirisi için bkz. Marius Canard, *Annales de l'Institud d'Etudes Oriantales, XVI*, 1958, s. 67-68.

6 Al-Qalqashandi, *Subh al-A'sha,* VIII, Kahire 1335/1915, s. 30.

7 Yazıcıoğlu Ali, *Selçukname*, zikreden Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara 1949, s. 34.

8 Şanizade, *Tarih*, IV, İstanbul 1921, s. 2-3.

TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE TÜRKLERİN DEMOKRASİ DENEYİ

Demokrasi istikrarsız ve o nedenle de zaman zaman patlayıcı bir içeriğe sahip bir sözcük ve kavramdır. Yüzyılımızda neredeyse bütün yönetimler, bu sözcüğü farklı ve kimi zaman çelişik anlamlarda kullanarak, şu veya bu vesileyle kendilerinin "demokratik" olduklarını ileri sürmüşlerdir. Çoğu kez demokrasi sözcüğünün önüne, etkisi sözcüğün anlamını değiştirecek hatta tersine çevirecek –halkın, temel, organik ve benzeri– kimi nitelemeler getirilir. Böyle bir değişme olmaksızın bile, "demokrasi" ve "demokratik" sözcükleri, eski demokratik toplumlarda bu sözcüklerin normal anlamının tam tersini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Savaş-sonrası dönemde yeni bir "demokratik cumhuriyet"in ilanıyla bir sürü diktatörlüğün kurulduğuna tanık olmadık mı? Sözcüğü amaçlarına uyduracak şekilde yeni anlamlarla donatan sadece yönetimler ve rejimler değildir. Zaman zaman, şu veya bu dinin savunucuları, bir veya bir başka ideolojinin taraftarları, dinlerinin veya ideolojilerinin "tek gerçek demokrasi" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu iddialar hakkında sadece şunu diyeceğim: bütün iddiaları doğrudur, ancak kendi özel demokrasi tanımlarını kabul etmeleri koşuluyla. Ben kabul etmem, o nedenle bu tür iddialar bu makale için anlamsızdır.

Bu denemede, siyaset bilimi veya siyaset felsefesi açısından her şeyi kucaklayıcı nitelikte bir demokrasi tanımı vermek gibi bir amacım yok. İçimde böyle ele avuca sığmaz bir tutku beslemiyorum. Amacım çok daha mütevazı – basit, uygulamada çalışır bir tanım sunmak, bir ön çalışma, bir taslak olarak modern Türkiye'nin anayasa tarihinin evrelerinin ele alınıp incelenmesine katkıda bulunmak. Bu amaçla demokrasi basit kurallarla tanımlanır. Öncelikle, yönetimin yetkesini halktan alması ve dolayısıyla halka karşı sorumlu ve halk tarafından değiştirilebilir olmasıdır. İkinci olarak, halkın seçimini bilinen ve yerleşmiş kurallarla, yasal

olarak belirlenmiş aralıklarla düzenlenen seçimler biçiminde yapması. Uygulamayla ilgili olarak karşılanması gereken başka bazı koşullar da vardır. Günümüzde pek çok ülkede şu veya bu biçimde bir seçim şekli var. Batı-tipi seçimler, tıpkı Batı-tarzı giyim gibi çağdaşlığın evrensel ölçüde tanınmış sembolleridir. Nasıl ki modern ordular kendilerini denetleyen hükümetlerin ilke ve uygulamalarından bağımsız olarak, Batı tarzı askeri ceketler ve pantalonlar giyiyor ve bugünlerde kepler takıyorsa, modern hükümetler de Batı-tipi seçimler düzenlemektedirler. Bu onların modernliğinin temel öğesidir; aynı zamanda bu onların uluslararası örgütlerden çeşitli adlar altında yardım alabilmelerine de katkıda bulunmaktadır.

Bir başlık için önemli olan şapkanın biçimi değil, fakat onun örttüğü kafanın şekli ve sembolize ettiği akıldır. Seçim için önemli olan, gözlemcilerce, seçmen davranışını araştıran bilim adamları ve diğerlerince, bitmez tükenmez bir tartışma konusu yapılan değişik biçimleri değildir öncelikle. Önemli olan onun sonuçlandır. Can alıcı sınama neticedir: Seçmenler, basit seçim süreciyle, hükümeti yerinden edip yerine yenisini getirebiliyorlar mı? Profesör Samuel Huntington seçimlerle yönetimini iki kez değiştirmedikçe bir ülkeye gerçekten demokratik denilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ikinci değişimin önemi açıktır. Kimi durumlarda öyle olmaktadır ki, iktidarı elinde tutan bir yönetim belki ilkesel olarak, belki dikkatsizlikle, kendisinin seçimle görevden uzaklaştırılmasına izin vermektedir. Yazık ki, çoğu kez tanık olunan, yerlerine geçenlerin bir kere yerlerini sağlamlaştırdıktan sonra, görevi geldikleri yoldan terk etmemenin yollarını araştırmakta ve bunun da bütün önlemlerini almaktadırlar. Türkiye'de, birkaç onyıl boyunca yönetimi çekişmesiz elinde tutmuş olan bir partinin, bir genel seçimi hazırlayıp, idare ve nezaret ettikten sonra kaybettiği 1950 seçimleri öncesi, esnası ve sonrasında orada bulunma fırsatım oldu. Birçok bakımdan 1950 genel seçimlerinde yenilgileri, Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'nin bütün başarılarının en büyüğü olmuştur. Ne yazık ki, onların yerini alanlar demokratik seçim özgürlüğüne aynı bağlılığı göstermediler. Özellikle, yargıçların bağımsızlığını sınırlamaya çalışarak, demokrasinin vazgeçilmez güvencelerinden birinin gücünü ciddi şekilde zayıflattılar. Bu güvencenin onarımı ve korunması yaşamsal önemini korumaktadır.

Her türlü yönetim biçimi genel olarak kabul görmüş bir meşruiyet ilkesine gereksinim duyar. Bu nüfusun sadakatini –salt boyun eğme ve gönülsüzce onaylamadan farklı olarak– temin eder; aynı zamanda sistem içerisinde barışçıl ve kabul edilmiş bir ardıllık için bir temel sağlar. Birçok siyasi rejimde, meşruiyet ve onunla birlikte ardıllık üç kaynaktan türemiştir: Tann'dan, yani teokrasi, öncellerden, ki zorunlu olarak olmasa da, genellikle bir monarşi biçimidir, ve halktan, ya-

ni demokrasi. Bu üç kategori karşılıklı olarak dışlayıcı değildir; değişik başarı düzeylerinde, hiç olmazsa bunlardan ikisini birleştirmeye çalışan ülkeler vardır. Britanya ve İskandinavya ülkeleri Devletin Başı ile Hükümetin Başı arasında, ilki için bir denge ve süreklilik unsuru olarak monarşiyi muhafaza ederek, ikincisini demokratik yöntemlerle seçerek, açık bir ayrım yapar. Fransa ve Türkiye gibi diğer ülkelerde, monarşi ile demokrasiyi birleştirme çabası terk edilmiştir ve bizzat devletin başı demokratik sürecin bir parçası haline gelmiştir. Teokrasi sözcük anlamıyla ve ilkesel olarak, Tanrı'nın yönetimi demektir. Kuşkusuz uygulamada bu, tanrısal otoriteyi temsil etme, tanrısal erekleri yorumlama ve tanrısal kararları yerine getirme iddiasındaki insanlarca yönetim anlamına gelir. Bu şu can alıcı soruyu davet eder: bu yöneticiler kimin tarafından ve nasıl seçilirler? İddiaları kimin tarafından ve nasıl incelenir, geçerli kılınır? Bir yöneticinin seleflerince aday gösterilmesi, ya da bir yönetimin halk tarafından seçilmesinde, yetkili kılınma süreci açık ve yasaldır ve her iki türün istikrarlı yönetim biçimlerinde, normalde tartışılmaz. Tanrı tarafından yetkili kılınma daha kolay ileri sürülür, daha güç doğrulanır. Geçmişte teokrasi sıklıkla, hatta genellikle, monarşi ile birleşmiştir. Bir elde her şeyi bilme ve her şeye kadir olma niteliğinin, diğerinde seçmenlerin özgür iradesinin toplanması hiç kuşkusuz daha güç sınanır.

Herhangi bir yönetim biçiminde iktidarı elinde bulunduran bir yöneticinin ölümü veya yerinden edilmesi bir mesele teşkil eder: onun yerini kim alacaktır? Ardıllık ya da seçim, ya da bu ikisinin bir terkibi sancısız, sarsıntısız bir geçiş sağlayabilir. Dünyanın birçok yerinde çoğu kez eski sistem çökmüş, yeni sistem ne anlaşılmış, ne tam olarak benimsenmiştir ve bu arada ardıl, hepsi çok yanlış kullanılan devrim terimiyle anılan, *coup d'état** veya ayaklanma ile, suikast veya iç savaş ile belirlenmektedir. Bu ülkelerde en acil siyasi gereksinimlerden biri, iktidarın giden yönetimden ardılına aktarılması için dengeli ve adil bir sistem geliştirilmesi ve bunun uygulanması, geçiş sürecinin ve yeni yönetimin meşruiyetinin, üzerinde yönetme erkini kullanacağı toplum tarafından kabulüdür. Bu bakımdan kalıtsal ardıllık sisteminin açık üstünlükleri vardır. Batı'daki en büyük oğula öncelik hakkı tanıyan sistem normalde İslam dünyasındaki monarşilerde uygulanmadı, buradaki daha yaygın usûl, yönetimi elinde bulunduran erk sahibine yerine geçecek ardılı akrabaları arasından seçme hakkı verilmesiydi. Bu ilke o kadar güçlü bir şekilde kökleşmiştir ki, günümüzde, monarşinin şeklen ilgasından sonra bile, kalıtsal cumhuriyetçi başkanlık sistemine, hatta –Suriye ve Irak'ta– kalıtsal devrimci şefliğe doğru eğilimlere tanık olmaktayız. Daha eski ve daha istikrarlı devletlerde kalıtsal yönetim orununun kalıtsal aktarımına, veya yönetimle ilgili kalıtsal taleplere fevkalade seyrek rastlanır ve genellikle hoş karşılanmaz.

* coup d'état: fr. hükümet darbesi (ç.n.)

Yetmiş beş yıl önce Türk halkı, devleti için cumhuriyetçi yönetim biçimini seçti. Bu seçimle doruğuna ulaşmış olan ulusal diriliş hareketi Türk tarihinin en karanlık dönemlerinden birinde başladı. Osmanlı yönetimi, kendi kaderini belirleyecek bir kararla, sonu feci biten bir savaşa girdi – belki de sürüklendi deyimi daha doğru ve uygun bir sözcük. 1919'da, hazin bir yenilgiyle imparatorluğun sırtı yere geldi, başkenti işgal edildi, eyaletleri paylaşıldı. Hatta anayurdu bile aynı kaderi paylaşacak gibiydi. Gelinen durumda umuda pek yer yoktu. Türkiye'nin ittifak ettiği büyük güçler bir savaş kaybetmişti. Türkiye'nin tarih ve kültür itibariyle dahil olduğu İslam dünyası, Avrupa'nın sömürgeci güçlerinin denetimi altına giderek daha fazla giriyordu. Ancak yine de oldukça kısa bir zaman dilimi içinde her şey değişti. 1918'in mağlup güçlerinden sadece Türkiye kendisine galip Müttefikler tarafından empoze edilen barışı reddedip, özgür ve eşit şartlarda, temel ulusal amaçlarını temin eden bir barış anlaşmasını müzakere edebildi. Ve İslam dünyasının kalanı yabancı yönetimler altına girerken, neredeyse sadece Türkiye, egemen bağımsızlığını korumakla kalmadı, onu pekiştirmeyi de başardı. Kemal Atatürk'ün ve önderlik ettiği ulusun başarıları arasında –dünyanın bu bölgelerinde nadiren rastlanan– bağımsızlık ile özgürlük arasında ayrım yapma becerisi görmezden gelinebilecek bir başarı değildir. Neredeyse yitirilmiş bağımsızlık, askeri zaferle yeniden elde edildi ve perçinlendi – bu bir ulusal kutlama nedenidir. Fakat Türkiye'de bağımsızlık başarısı bir son değil, ancak bir başlangıç olarak görüldü; nadir ve kıymetli bir şey, yani özgürlük için yeni bir araştırmanın başlangıç noktası.

Dünyanın birçok yerinde, bilhassa Yeni Dünya'da, temsili demokrasinin insanlığın doğal durumu ve ondan herhangi bir sapmanın düzeltilmesi gereken bir anormallik ve hatta belki de cezalandırılması lazım gelen bir suç olduğu yolunda yaygın bir kanı vardır. Bu varsayım çoğu kez bütünüyle gerçekçi olmayan beklentilere, bilhassa –son yıllarda– Sovyetler sonrası devletlerde, yol açmıştır. Bu varsayımı paylaşmıyorum ve daha gerçekçi, daha karşılaştırmalı bir yaklaşıma gereksinim duyuyorum. Demokrasi bütün yönetim biçimlerinin, muhtemelen en iyisi, kesinlikle en zorudur. Günümüzde dünyanın büyük bölümünde şöyle veya böyle bir demokrasi biçimi uygulanmakta veya hiç olmazsa resmen açıklanmaktadır ve hatta özgün demokratik kurumlar hatırı sayılır ilerlemeler kaydetmektedir. Fakat her ülke kendi tarihsel koşulları içinde, ve geleneklerinin ve deneyimlerinin ışığında, görülmeli ve incelenmelidir. İngiliz, Fransız, ve Rus imparatorluklarının yerini alan çeşitli devletlerdeki demokratik kurumların başarı ve başarısızlıkları ortaya çıkabilecek farklılıklara örnek teşkil eder. Demokrasi ancak birkaç ülkede köklü ve bünyevi bir şey, uzun ve kesintisiz bir evrimin sonucudur. Çoğun-

da yeni ve dışarıdan ithal edilmiştir. Kimilerinde demokratik kurumlar ülkeyi terk eden sömürgeciler tarafından miras bırakılmıştır, kimilerinde ise galip düşmanlarca zorla benimsetilmiştir. Türk demokrasisi ne miras bırakılmış ne de zorla benimsetilmiştir, Türklerin özgür seçimini temsil eder. Doğru, büyük ölçüde yabancı modellere dayanır, fakat modellerin seçimi – veya kötü seçimi – kendilerine aittir, demokratik gelişmenin adımları ve tarzı yabancı güçlerden çok iç dinamikler tarafından şekillendirilmiştir.

Çağdaş demokratik kurumların bunları kabule ve işlerlik kazandırmaya hazır halklar arasında ayakta kalıp serpilmesi daha kuvvetli ihtimaldir. Bu hazırlık açık ki belli bir ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyine ulaşmaya bağlıdır, ama aynı zamanda daha eski ve daha köklü geleneklerin mevcudiyeti de buna yardımcı olabilir. Bu gelenekler kendi başlarına ele alındıklarında belki demokratik olmayabilir, fakat demokratik bir doğrultuya işaret edebilirler. Bununla beraber bu unsur abartılmamalıdır. Anglo-Amerikan demokrasisinin köklerinin Anglo-Sakson kabilelerin eski yaşantılarında bulunacağını iddia eden kişilerce ve yerli kökleri başka yerlerde arayanlarca bir yığın saçmalık kaleme alınmıştır. Fakat bir eğilim veya yatkınlık denen şeyin varlığı veya yokluğu önemlidir. İlk bakışta eğilimler zıt doğrultuları gösterir gibidir. Benzer kültürel ve tarihsel mirasa sahip diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de siyasi gelenekler, büyük bölümü itibariyle, ilk Batı demokrasilerinin doğumuna dek birçok uygarlıkta hüküm sürmüş otokratik yönetim tipine yol açan buyruk ve boyun eğme geleneğidir. Hem buyurma hem boyun eğme alışkanlıkları zor terk edilen alışkanlıklardır.

Bölge için daha özel bir diğer güçlük, siyasette kabul edilmiş herhangi bir yasama işlevinin eksikliğidir. Elbette, uygulamada yöneticiler yasalar yaptılar ve yürürlüğe koydular; yorumlama ve uygulama süreçleri ve bazen yasanın kodifikasyonu yasamayı oluşturuyordu. Ancak bu geleneksel bir toplumda bu şekilde tanınmıyor ve bu nedenle yasama yetkisini yerine getirecek hiçbir yasama organı, ruhani meclis, konsey ya da parlamento bulunmuyordu. Elbette toplantılar, tartışmalar, danışma toplantıları yapılıyordu, ancak bunlar kurumsallaşmamıştı ve karar alma gücüne sahip değillerdi. Merkezde bir yasama meclisinin ve başka yerde benzer bütünleyici grupların yokluğu, Batı-tipi demokrasinin iki ayırt edici özelliğini geliştirme ve uygulama ihtiyacını doğurmamıştır: temsil ve çoğunluk kararı.

Fakat demokrasi eğiliminin unsurlarına tarihsel kayıtlarda rastlamak güç ise de, bunları gerek Türk gerek İslam geleneklerinde bulmak zor değildir. Osmanlı hanedanının kuruluşuyla ilgili en eski vakayinamelere göre, Anadolu Beylikleri yeni bir önder seçmek üzere danışma (*meşveret*) için toplanmışlar ve Osman'ı

seçmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla ilgili vakayinameler büyük ölçüde efsanevi özellik taşırlar, fakat efsanelerini bu şekilde biçimlendirmeyi seçmeleri anlamsız değildir. İslam'ın egemenlik kavramı hem akdî (sözleşmesel) hem rızaî özellikler taşır ve yeni bir hükümdara sunulan *biat* (Arapça *ba'ya*'dan) kavramıyla sembolize edilir. Bu sözcük zaman zaman baş eğme veya bağlılık yemini diye çevrilir. Fakat satın alma ve satma anlamına gelen bir fiilden türetilmiş Arapça terim daha çok iki tarafın –yöneten ve yönetilen– birbirlerine karşı yükümlülüklerini kabul ettikleri bir anlaşma, uzlaşma anlamına sahiptir. İslam siyaset geleneğinde diğer iki unsurun demokratik potansiyeli vardır. Biri farklılığın kabulü, dolayısıyla hoşgörü ölçüsünün benimsenmesidir. Bu hiçbir zaman demokratik teori ile tanımlandığı haliyle eşit haklar düzeyine ulaşmamıştır, fakat bu o dönemin diğer birçok toplumunda kural olan hoşgörüsüzlükten çok daha iyiydi. İkincisi hukukun üstünlüğü ilkesidir – tebaasının en çelimsizinden daha az olmamak üzere hükümdar bile hukukla bağlıydı. Aynı şekilde bu da modern demokratik kavramların içeriğini tam olarak karşılamaz, fakat Müslüman yönetimlerin, her ne kadar genellikle otokratik iseler de, zorbalaşmalarını engellemiştir.

Eski sistem hiçbir surette durağan değildi. 1532'de bir yönetim uzmanı denilebilecek Niccolo Machiavelli Fransız ve Türk sistemlerini karşılaştırmıştı: "Bütün Türk monarşisinde bir baştan bir başa tek bir yönetici hâkimdir, diğerleri onun kullarıdır, ve... o bunları keyfince değiştirir veya geri çağırır. Fakat Fransa Kralı'nın etrafı çok sayıda eski soylularla çevrilidir, onlar bu hüviyetleriyle tebaalarınca tanınır ve sevilirler: kralın kendisini tehlikeye atmaksızın yoksun bırakamayacağı ayrıcalıklara sahiptirler." Bunu daha sonraki bir gözlemcinin, 1786'da İstanbul'da Fransız elçisi olarak bulunduğu sırada yazmış olan Kont de Choiseul-Gouffier'nin görüşüyle karşılaştırın: "Burada işler Kralın tek belirleyici olduğu Fransa'daki gibi değil. (Sultan) *ulema*'yı, hukuk adamlarını, yüksek makam sahiplerini ve bu görevlerde artık bulunmayanları ikna etmek zorunda." Bu ikisi arasındaki zıtlık çarpıcıdır. Machiavelli uzaktan, Choiseul-Gouffier işlerin yürütüldüğü merkezden bakıyordu. Daha önemlisi Choiseul-Gouffier Osmanlı sistemine iki buçuk yüzyıl sonra, önemli değişikliklerin baş gösterdiği bir dönemde bakıyordu: Türkiye'de, *şeriat*'ın hâkim otoriteye empoze ettiği teorik sınırlamaları hayata geçirmiş olan toplumdaki ara güçler gelişmişti. Bilhassa, şehirli bir asilzade zümresi, taşrada bir derebeylik sınıfı [âyan, eşraf, erkân vs.] ve kaza mensupları ve elbette askeri ve dini mercilerin genişleyen ve dinlenen otoritesi bunlara dahildir.

1808'de Osmanlı sultanı, tıpkı ortaçağ İngilteresi'ndeki Kral John gibi, beyleri tarafından, kendi gücünü sınırlayan, onlarınkini tanıyan bir belge imzalamaya zorlandı. Fakat *Sened-i İttifak*, veya Uzlaşma Belgesi, Türkiye'nin Magna

Carta'sı değildir. İngiliz kralı gibi Türk Sultanı da gücünün bu şekilde sınırlanmasına zorla razı olmuştu. İngiliz kralından farklı olarak, ondokuzuncu yüzyılın kaynak ve olanakları Sultan'ın elinin altındaydı ve o gerek Doğu gerek Batı'daki eski monarkların düşlerinin de ötesinde, yeni iletişim ve gözetim, denetim ve baskı araçlarına sahipti. Bu bakımdan ona Batı teknolojisinin yanı sıra Batı'daki düşünce akımları da yardım etmiştir. 1862'de yayımlanan bir denemesinde büyük İngiliz tarihçi Lord Acton şuna dikkat çekmişti: "1789 fikirlerinin özü egemen gücün sınırlanması değil, ara güçlerin etkinliğine veya gücüne son vermedir." Sultan Mahmud ve halefleri ileri gelenlerin [âyan] ve diğerlerinin eski güçlerinin budanmasında bir hayli başarılı oldular ve trajik bir paradoksla buna koşut bir kurumsal çağdaşlaşma ve entelektüel Batılılaşma süreci eşlik etti, hatta kısmen katkıda bulundu.

Fakat Batılı demokratik fikirlerin ülkeye sokulması ve uygulanması, her ne kadar güç ve kimi zaman amaçlananın tersini doğurucu etkilere sahip olsa da, uzun vadede daha büyük bir demokratikleşmeye yol açtı. Daha 19. yüzyılın başlarında Osmanlı tarihçisi Şanizade, 1815 yılının olaylarını açıklarken, müzakere ve istişare mahiyetindeki toplantıların doğasını tartışır. Kuşkusuz bu tür istişarelerin kökenini İslami düsturlara ve eski Osmanlı tatbikatına dayandırmaya ve suistimalleriyle ilgili ikazlarda bulunmaya özen gösteriyordu; ama aynı zamanda bu tür istişarelerin normalde "kimi iyi örgütlenmiş devletlerde" (*düvel-i muntazame*) yararlı sonuçlarıyla uygulandığına dikkat çeker ve bunlara katılanlara İslam siyaset düşüncesi için tamamen yeni olan temsili bir nitelik atfeder.

Bu kurulların üyelerinin iki gruptan oluştuğunu belirtir; devlet memurları ve tebaanın temsilcileri (*vükelâ-i raiyyet*). Bunlar özgürce tartışır ve müzakere ederler (*ber vech-i serbesiyet*) ve böylelikle bir karara ulaşırlar.[1] Bu görünüşte nedensel bir temeli olmayan, zoraki algılanabilir biçim içinde, kamusal temsil, özgür tartışma ve ortak karar verme gibi köktenci ve yabancı kavramlar, Osmanlı kamu söyleminde görünür hale gelmiştir. Cumhuriyet bunları gerçekleştirmiştir.

Demokraside Türk deneyiminin başlangıcından bu yana neredeyse iki yüzyıl geçti. Türklerin demokrasi deneyimi önemli sorunlar yaşadı, ağır engellerle karşılaştı ancak bütün bunlardan sağ çıkmayı başardı. Bu sorunlara ve engellere karşın –belki de bunlar nedeniyle– Türk demokrasisi benzer deneyim ve geleneklere sahip ülkeler arasında en başarılı olanıdır. Bundan sonraysa diğerleri için bir model oluşturabilir. Türkiye'de demokratik kurumların tarihinin kilometre taşları vardır – Sened-i İttifak, Tanzimat reformları, ilk anayasa [I. Meşrutiyet], Jön Türk Devrimi [II. Meşrutiyet], ve hepsinden önemlisi, Kemalist ve post-Kemalist Cumhuriyet. Hikâyede sapmalar ve kesintiler vardır – büyük bir gerilimin söz konusu

olduğu ve demokratik deneyimin yetersiz kaldığı durumlarda bu normaldir. İlginç ve çarpıcı olan her yoldan çıkışının ardından, demokratik sürecin tekrar yoluna koyulması ve Türk halkının özgürlük yolculuğunu sürdürmesidir.

Çeviren: Hamdi Aydoğan

Not

1 Şanizade, *Tarih* IV, İstanbul, 1291, s. 2-3.

NEDEN TÜRKİYE İSLAM DÜNYASINDAKİ TEK DEMOKRASİ?

Batılı biçimiyle, yani anayasal ve temsili yönetimi içeren şekliyle demokrasi, görece uzun bir gözden düşmüşlük döneminden sonra yeniden ünlenmekte ve demokratik olmayan ülkelerdeki birçok insan, sorunları için tek olmasa bile, en iyi çözümü Batılı demokrasi biçiminde görmeye başlamaktalar. Bununla beraber bir güçlük var. Demokratik sistemlerin doğası ve karakteri, yöntem ve amaçları, genellikle –en fazla– bunların içinde yaşayan insanlar tarafından anlaşılır. Demokratik olmayan ülkelerdeki en bilgili ve en sofistike gözlemciler bile, Batı demokrasilerinin siyasi süreçlerini anlamada büyük, çoğu kez aşılması imkânsız, güçlüklerle karşılaşırlar. Bilhassa uzun bir dönem içerisinde doğrudan kişisel deneyim dışında, sınırlı yönetim, yurttaşlık ve insan hakları ve katılımın anlamını kavramaları fevkalade güçtür – ve mevcut demokrasilerin dışında çok az kimse böyle bir deneyime ulaşma şansına sahiptir.

Bununla beraber demokrasiyle elde edilen, o nedenle onu çekici kılan, başka, daha doğrudan fark edilebilen avantajlar vardır, bilhassa şu ikisi: ekonomik başarı ve askeri üstünlük – yani, zenginlik ve güç. Pazardaki başarı daha inandırıcı ve uzun erimde daha yararlı iken, savaş alanındaki başarı muhakkak ki daha trajiktir. O nedenle demokratik olmayan dünyada geçmişteki her bir demokratik coşku dalgasının, demokratik güçlerin daha az demokratik olan veya demokratik olmayan hasımları üzerindeki çarpıcı nitelikte bir askeri zaferin ardından gelmesi ve büyük ölçüde onun tarafından teşvik edilmesi şaşırtıcı değildir.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Arkaplan

Bu, İslam ülkelerinde, bilhassa hem yöneticilerin hem entelektüellerin Batı'nın zenginlik, güç, ve saldırgan kendine güveni ile karşılaştırdıklarında, toplumlarının yoksulluklarının ve devletlerinin zayıflığının giderek daha fazla ayırdına vardıkları ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren iyice açık bir hale gelir. Bu dil öğreniminin, tüccar, eğitimci ve giderek daha fazla (kara-deniz) askeri personel biçiminde (Müslüman ülkelerdeki) artan Batılı varlığının ve Batı ülkelerindeki önemli Müslüman, daha çok da Osmanlı varlığının getirdiği, Batı ile daha yakın bir temas dönemiydi. Dışarıda belli bir süre yaşayan ilk Müslümanlar diplomatlardı. Onları görevli öğrenciler izledi, ardından –demokratik fikirlerin yayılmasından sonra– siyasi sürgünler ve zamanla birçok farklı türden gezginler geldi.

Bu bin yıldan fazla bir zaman sonra dramatik bir değişimdi; o dönemde, tutsakları fidyelerini vererek kurtarmak veya kuraklık zamanlarında yiyecek satmak gibi oldukça sınırlı ve özel belli amaçlar dışında, farklı inanç dünyasına mensup ülkelerde seyahat kınanabilecek ve hatta yasaklanmış bir şey olarak görülüyordu.

Ondokuz ve yirminci yüzyıllarda demokratik rekabeti teşvik eden birçok demokratik başarı kaydedildi. Daha ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca, Fransız Devrimi sonrasının köktenci düşünceleri ve Britanya'da parlamenter monarşinin pratikteki örneği, anlık da olsa belli bir ilgi uyandırmıştı. Bununla beraber büyük değişimler Kırım Savaşı'ndan sonra başladı, ilk kez ortak bir düşmana karşı müttefik olarak Türk ve Batı orduları aynı safta savaştı ve hem savaş cephelerinden hem müttefik başkentlerden haberler, günlük olarak telgraflarla iletildi, günlük gazetelerde yayımlandı. Az çok demokratik Batılı güçlerin demokratik olmayan Rus hasımlarına karşı kazandıkları zaferin etkisi, o nedenle daha öncekilerin tümünden daha doğrudan ve anı anınaydı.

Bu zaferi 1860'lardaki bir demokratik hareketler dalgası ve göstermelik demokratik reformlar izledi. Bunların kimisi yukarıdandı. 1861'de Osmanlı vesayeti altındaki Tunus beyi, bir İslam ülkesinde ilk defa, yazılı bir anayasayı yürürlüğe koydu. 1866'da Mısır hıdivi bir adım daha attı ve yine türünün ilki olarak, seçilmiş bir meclisi toplantıya çağırdı. Meclis üç yenilenme dönemini saptadı ve bunu 1869, 1876, ve 1881'de başka benzer "seçilmiş" meclisler izledi. 1857'de o zamanlar Osmanlı vesayeti altında bulunan Eflak-Boğdan beyliğinde çekişmeli seçimler yapıldı, fakat 1866'daki Mısır seçimleri bir İslam ülkesindeki ilk seçimdi.

Yukarıdan verilen bu zoraki ve sınırlı ödün ve ayrıcalıklardan uzun erimde daha önemlisi aşağıdan gelen hareketlerdi – otoriteye karşı gelişen, ne kabilesel, ne etnik, ne hizipsel, ne bölgesel, fakat farklı bölgesel, etnik ve dinsel arkaplanlardan insanları ortak bir amaç etrafında bir araya getiren bir ideoloji ve özlemin esinlediği ilk muhalefet hareketleri. Bunların en önemlisi, 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı anayasasının ilanıyla sonunda hedefine ulaşmış olan 1860 ve 1870'lerin Osmanlı meşrutiyet hareketiydi. Genel bir seçimden sonra 1877 Mart'ında İstanbul'da 25 üyeli bir senato, 120 üyeli bir Meclis'ten ibaret –İslam tarihindeki ilk– parlamento toplandı. Altıncı ve son toplantısı 28 Temmuz 1877'de yapıldı. Bir sonraki seçimlerin ardından ikinci parlamento 13 Aralık 1877'de toplandı ve beklenmedik bir canlılık sergiledi: 14 Şubat 1878'de Sultan Meclis'i dağıttı ve üyelere bölgelerine dönmelerini buyurdu. Resmi açıklamanın sözleriyle:

Mevcut koşullar Parlamento'nun görevlerini eksiksiz olarak yerine getirmesi için elverişsiz olduğundan ... ve anayasa ile, sözü edilen Parlamento zamanın gereksinimleriyle uyum içinde oturum döneminin sınırlanması veya kısaltılması saltanatın kutsal imtiyazlarının bir bölümünü oluşturduğundan, dolayısıyla sözü edilen hukuka uygun olarak... Senato ve Meclis'in mevcut oturumlarının bugünden itibaren kapatılması için bir Devlet-i Âli fermanı yayınlanmıştır.[1]

Parlamento yaklaşık beş ay içinde hepsi hepsi iki oturum yaptı. Bir daha otuz yıl toplanmadı.

Yeni bir demokratik iyimserlik dönemi Japonların Rusya üzerindeki göz kamaştırıcı zaferiyle 1905'te başladı. Küçük bir Asya gücünün güçlü bir Avrupa imparatorluğu karşısında elde ettiği bu zafer, İran ve Türkiye dahil, Avrupa sömürgeciliğinin tehdit ettiği bütün Asya ülkelerinde bir sevinç ve umut dalgası estirdi. Kimileri daha ileri gidip, galip Japonların batılılaşmayı kabul etmiş ve onun bir parçası olarak İngiliz modeline göre bir anayasa ve çift meclis sistemini benimsemiş bir Asya ülkesi, mağlup Rusya'nın ise eski istibdat düzenini sürdürmekte hâlâ ısrar eden bir Avrupa gücü olduğuna dikkat çekiyordu. Ders, o zaman öyle görünüyordu ki, açık ve kesindi ve bir tür parlamenter rejimin yerleştiği Rusya'da bile anlaşılmıştı. Kısa zaman aralıklarıyla, anayasal yönetimi, biri kurmak, diğeri yeniden oluşturmak için, 1906 İran meşrutiyet devriminin ve 1908 Jön Türk devriminin İran ve Türkiye'de yakından izlenip coşkuyla alkışlanmış olan Japon zaferini takip etmesi kesinlikle rastlantısal değildir.

Her ikisi de çok büyük bir başarı sağlayamadı. Gerek Osmanlı, gerekse İran meşrutiyetçileri neredeyse başından itibaren hem içerideki çekişmelere, hem dışa-

rıdan yapılan müdahalelere karşı mücadele etmek zorunda kaldılar; her ikisi için de deneyim yoksunluğu ve takipçileri arasında gerçek anlayış, hatta destek eksikliği büyük ayak bağı oldu. 1914'te savaşın patlamasıyla, her iki meşruti rejim de yozlaşarak, birçok bakımdan yerini aldıkları geleneksel –ve o nedenle bir dereceye kadar sınırlı– otoriter rejimlerden daha baskıcı ve daha zarar verici istibdat düzenlerine dönüştü.

Dünya Savaşları ve Soğuk Savaş

1918'de demokratik Batılı müttefiklerin daha az demokratik Merkezi Güçlere karşı elde ettiği zafer, demokrasilerin savaşları, başlatmaya daha az istekli olsalar da, daha iyi sonlandırabileceklerinin bir başka kanıtını sundu. Müttefikler arasındaki tek mutlakıyet rejimi olan Rusya'nın çöküşü ve Batı kampında öncü rolüyle Birleşik Devletler'in muzaffer çıkışı, demokrasinin bir ulusu, dengeli, zengin, ve akıllı değilse bile, hiç olmazsa güçlü kıldığı önermesi için son kanıtı sağladı. İngilizler ve Fransızlar, Ortadoğu'da ve hatta İslam dünyasının büyük bir bölümündeki egemen güçler, neredeyse yönetimleri veya egemenlikleri altındaki bütün ülkelerde anayasal ve parlamenter cumhuriyetler kurarak, kendi modellerine uygun rejimlerin oluşturulmasına ön ayak oldular veya bunları teşvik ettiler.

1930'lara gelindiğinde bu demokratik kurumlar hazin bir durumdaydı. Ve bunların başarısızlığının sorumluluğunun çoğu sömürgeci veya başka harici müdahalelere yüklenebilirse de, bazı ülkelerde, sorunun bir bölümünün içeriden kaynaklandığını ileri süren sesler vardı. Bununla beraber birçok yerde bu lüzumsuz bir sav olarak görünmekteydi. O dönemde liberal demokrasi Avrupa'da artık sunuma hazır tek model değildi. En çekici olanı da değildi, çünkü birçoklarının gözünde hem sahip olduklarını ileri sürdükleri emperyal güç, hem de kurdukları veya teşvik ettikleri kurumların ve üzerine oturttukları liberal ekonomilerin hazin başarısızlıkları nedeniyle inanılırlığını ciddi biçimde kaybetmişti. Liberalizm ve demokrasinin yerine önce İtalya'dan, daha sonra Almanya'dan gelen, yeni bir mesaj geniş destek kazandı. İtalyan ve Alman birliği uzun zamandır daha büyük bir ulusal birliği yoğurmanın modeli olarak görülüyordu ve çoğu Arap, tıpkı İtalyan ve Almanların çoğu gibi, kişisel özgürlüğünü ulusal birlik ve güç için kurban etmeye hazır ve gönüllüydü. Faşizm ve Nazizm başarı ve saygınlık için bir yol sunar gibi görünüyordu. Aynı zamanda aşina oldukları benzer düşmanlarla savaşmanın üstünlüklerini de kullanıyorlardı. Bu arada bazı Türkler de daha büyük bir pan-Türkist birlik rüyasıyla kendilerinden geçiyorlardı, her ne kadar onlar için

Nazi Almanyası'yla paylaştıkları ortak düşman Batı değil, Türk halklarının büyük bölümü üzerinde egemen emperyal güç Sovyetler Birliği ise de.

1945'e gelindiğinde faşizm ve Nazizm yenilgilerin en kuşku duyulmayacak, en aşikâr olanını tatmıştı – savaş alanında. Fakat bu defasında liberal demokrasinin zaferi 1918'deki kadar ne açık, ne de onun kadar ikna ediciydi. Durgunluk döneminin ekonomik facialarını unutulmamıştı ve askeri zafer –büsbütün nedensiz olmayan bir şekilde– en azından Batılı güçler kadar Sovyetler Birliği'ne de atfedilmişti. Bu zafer anında İngiliz seçmeni Winston Churchill ve kabinesini yerinden edip, yerlerine sosyalist gibi görünen bir yönetimi seçtiğinde sosyalizmin durumu daha da güçlenmişti.

1990'larda Sovyetler Birliği'nin gücü, hatta varlığı, sonuna gelmiş ve Marksist ekonominin çekiciliği giderek eriyen kökten inançlılar safında yer alanlarla sınırlanmıştı. Stalinci Sovyet modelinden, daha yumuşak Batı Avrupalı biçimlere kadar uzanan yelpaze içerisindeki sosyalist programların tümü güçleşen ekonomik sorunlarını çözmede başarısız kalmışlar, hatta onlara adım uyduramamışlardı. Dolayısıyla "demokrasi" büyüsünü muhafaza etti, fakat bu gerçekle bağıntısı olmayan, sözden ibaret bir büyü idi ve hem Nazi, hem komünist sistemlerden uygun unsurlarla birleşen ve giderek daha da fazla özgürlüklerinden yoksun bırakılmış yoksul halk kitlelerine hükmeden bir tek parti diktatörlüğü olarak tanımlanıyordu.

Soğuk savaştaki çarpıcı Amerikan başarısı –savaş alanındaki başarı kadar dramatik– ve Birleşik Devletler'in ve diğer Batılı ülkelerin elde ettiği nisbi refah, bir kez daha demokratik kurumların genel faydalı neticelerini pekiştirir gibiydi. Almanya ve Japonya'nın ekonomik başarılarıyla, çıkarılan dersin gücünden bir şey eksiltmedi, daha da perçinledi, çünkü her iki ülke de eski otokratik kurumlarını terk etmiş, anayasal ve temsili yönetim biçimini benimsemişti.

Soğuk Savaş'ın sonundan ve Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce, demokrasi ilerlemesini sürdürüyor ve az çok barışçı bir şekilde, çeşitli diktatörlüklerin yerini alıyordu. Bu hareket bilhassa Güney Avrupa'da ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde kayda değerdi; aynı zamanda Asya ve Afrika'da birçok ülkeyi de etkiledi. Şimdiye kadar İslam dünyasında çok az bir başarı gösterdi. Demokratik hareketler, özellikle entelektüeller arasında, bir ölçüde destek kazanırken, hoşnutsuzlar için rakip bir ilgi odağından güçlü muhalefetle –günümüzde İslam köktencileri diye toptancı ve belli belirsiz tanınan farklı akımların muhalefetiyle– karşılaşmaktadırlar. Bunlar sıklıkla birinden diğerine, hatta İslam'ın ana gövdesinden daha da fazla, hatırı sayılır farklılık göstermektedirler. Bununla beraber Batılı anayasal ve temsili yönetim sisteminin esasını oluşturan temel ilkelere karşı derin bir

nefreti paylaşırlar. Hatta kimi gözlemciler –ve bazı Müslümanlar– aslında İslam'ın doğasından kaynaklanan özellikler nedeniyle demokrasiyle bağdaşamayacağını iddia edecek kadar ileri gittiler.

Bu varsayımla ilgili her türlü tartışmanın terimlerin tanımlarıyla başlaması gerekir. İslam'ı tanımlamak, en azından bu çerçevede, Müslümanların hakkıdır. Müslüman olmayan uzmanlar ve diğer gözlemciler, İslam'ın geçmişi ve bugünüyle ilgili betimleyici, hatta çözümleyici ifadeler kullanabilir, fakat Müslümanların gelecekte ne yapması gerektiğini veya ne yapabileceklerini söylemek onlara düşmez. Bu soruya ancak Müslümanlar cevap verebilir – on dört asırlık zengin ve çeşitli tarih ve kültür mirasından neleri muhafaza edeceklerine, bu mirası nasıl yorumlayacaklarına ve onu yeni gereksinimlere ve meydan okumalara nasıl uyduracaklarına sadece onlar karar verebilir. Hiç kuşkusuz Müslümanlar tarafından verilen birçok farklı cevap olacaktır; hangi cevabın kabul gördüğü belirleyici olacaktır.

Şimdiki amacımız için demokrasinin tanımı basit bir iştir: İktidarı elinde bulunduranların, şiddete başvurulmaksızın ve evrensel olarak anlaşılmış ve kabul edilmiş bilinen kural ve yöntemlerle değiştirilip, yerlerine yenilerinin getirildiği anayasal ve temsili bir yönetim sistemi. Samuel Huntington'ın işaret ettiği gibi, bir demokrasinin "yerleşmiş" olarak kabul edilebilmesi için bu en azından iki kez yinelenmelidir.[2]

1930 ve 1940'larda Kara Avrupası ve Latin Amerika, iktidara gelmek için demokratik özgürlüğü kullanmış ve daha sonra onu aynı yoldan kaybetmemenin bütün önlemlerini almış antidemokratik güçlerin klasik örneğini sunarlar. Adolf Hitler demokratik Almanya'da serbest seçimle iktidara geldi, fakat sağ kaldığı sürece artık Almanya'da serbest seçimler yoktu. Bugün dünyada, ilan ettikleri programları ve ideolojileri bakımından Nazizm veya faşizmden oldukça farklı, fakat onların, kullanıp daha sonra bir kenara bırakmayı düşündükleri demokratik kurumlara dönük küçümsemelerini paylaşan başka akımlar var.

Uluslararası İslam Konferansı'nı oluşturan elli bir egemen üye devletten bazısı demokrasiyi hiç denememiştir, kimisi tecrübe etmiş, başarılı olamamış ve bu çabadan vazgeçmiştir; birkaçı merkezi iktidarın dikkatli ve sınırlı bir gevşetilmesiyle birlikte tekrar denemektedir. Birkaçı ilk sınamayı, yönetimin demokratik yöntemlerle değişimi aşamasını, geçti. Modern zamanlarda ancak biri daha ileri sınamayı –iktidardakilerin demokratik yöntemlerle ikinci kez değişimini– halk iradesine boyun eğmeye istekli ve kendi isteğiyle geldiği yoldan gitmeyi kabul etmiş bir yönetim aşamasını geçti. Bu biri Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Neden Türkiye?

Türkiye'nin demokrasi yolu kolay olmadı. Tersine, ilerleme engellerle kaplı ve birçok bozulmalarla kesintiye uğrayan bir yol boyunca güçlükle gerçekleşti. Çığır açıcı 1950 genel seçimlerinden, bir siyasi iktidar tekelini birkaç on yıl elinde tutmuş bir partinin serbest bir seçimi kaybetmeyi ve halkın iradesine boyun eğmeyi kendiliğinden kabul etmesinden beri, Türklerin deyişleriyle, üç askeri "müdahale"den başka bir şey olmamıştır. İlginç olan bu müdahalelerin yapılmış olması değil -bu her şeyden evvel bu bölgede ve siyasi kültürde normdur- fakat her üç müdahaleden sonra da askerlerin kışlalarına geri çekilmiş ve demokratik sürecin yeniden başlamasına izin vermiş, hatta bunu kolaylaştırmış olmasıdır. O zamandan bu yana Türkiye demokratik değişim sınavını, sade bir kere değil, fakat birçok kez geçmiştir.

Bu demokrasi tanımı aşikâr ki sınırlı ve biçimsel; yurttaş, insan ve azınlık hakları gibi diğer mülahazaları doğrudan hesaba katmamaktadır. Ne var ki, hem belirsizlikten uzak, hem de ölçülebilir olma üstünlüğüne sahip ve bu şekilde tanımlanan demokrasinin muhafazasının, özgür bir toplumun en temel parçasını oluşturan diğer hakların sağlanması ve korunması için en iyi olanakları sunduğundan kesinlikle kuşku duyulamaz.

Türkiye'deki demokrasinin göreceli başarısı hakkında yapılacak bir açıklama, eğer bulunabilirse, başka yerlerde demokrasinin başarısızlıklarının izahı ve belki düzeltilmesi için de faydalı olabilecektir.

Eğer yüz yıl veya belki daha az bir zaman önce yazıyor olsaydım, bir ulus olarak Türklerin, başkalarının yoksun olduğu hangi ayırt edici özelliklere sahip olduklarını düşünerek başlayabilirdim. Zamanımızın entelektüel ikliminde bu tür açıklamalar artık kabul edilebilirlik niteliğini yitirdi. Hatta "ulus" yerine "kültür" sözcüğünü koysak bile araştırma hâlâ bazı tehlikeler taşıyacaktır. İyi ki, bu esaslar çerçevesinde yapılacak bir araştırma, başka bir sürü açıklama seçeneği bulunduğundan, pek zorunlu değildir.

En ikna edici olanlardan biri siyasi açıklama olarak nitelendirilebilecek olanıdır. Neredeyse Asya ve Afrika'daki bütün İslam ülkeleri için yadsınamaz bir gerçek iken, sadece Türkiye'nin, hiçbir zaman sömürgeleştirilmediği, hiçbir zaman sömürge yönetimine veya tahakkümüne boyun eğmediği ileri sürülür. Türkler her zaman kendi evlerinin ve hatta uzun bir süre başka birçok evlerin de efendisi olmuştur. Sonunda efendiliklerine meydan okunduğunda, bağımsızlık savaşlarını kazandılar ve dolayısıyla siyasi hayatın kuşaklar boyu bağımsızlık mücadelesinin

gölgesi altında kaldığı ve özgürlük ve bağımsızlık terimlerinin, ilkinin aleyhine, fiilen eşanlamlı sözcükler haline geldiği ülkelerde mümkün olmayan belli bir gerçekçilik, yansızlık ve özeleştiri düzeyine ulaşabildiler.

Türkiye'de demokratik kurumlar, ne yenik düşmüş Mihver ülkelerde olduğu gibi, galip devletler tarafından zorla benimsetilmiş, ne de eski İngiliz ve Fransız sömürgelerinde olduğu gibi, terk eden sömürgeciler tarafından miras bırakılmıştır; Türklerin özgür seçimiyle uygulamaya sokulmuştur. Bu hiç kuşkusuz bu kurumlara çok daha fazla hayatta kalma şansı vermiştir.

Elbette açıklamanın tamamı bundan ibaret olamaz. Her şeyden önce sömürge yönetimi altına girmemiş olan başka Müslüman ülkeler vardır. Afganistan Sovyet işgaline kadar fiilen bağımsız kalmıştır. Suudi Arabistan kendi işlerini kendi yürütür ve başka ülkelerinkine cömertçe katkıda bulunur. Suriye ve Irak yabancı yönetim altına girdikleri kısa bir dönemden daha hatırı sayılır ölçüde uzun bir süre bağımsızdı, ancak yine de demokrasinin başarısızlığının en belirleyici ve en dramatik olduğu yer burasıdır. Türkiye gibi İran da bağımsızlığının tehlikeye düştüğünü görmüş, fakat hiçbir zaman kaybetmemiş ve İslam devriminden sonra bile anayasal ve temsili hükümetin biçim ve yapılarını muhafaza etmiştir. Bununla beraber mevcut yapı içinde özgün bir güç/erk aktarımına göz yumulması pek olası görünmemektedir. Köklü, yerleşik, egemen bağımsızlık açıklamanın bir parçası olabilir, fakat tamamı değildir.

Siyasi açıklamanın yanında, tarihsel açıklama diye adlandırılabilecek olan bir başkası vardır – bütün Müslüman ülkeler içerisinde Türkiye Batı ile, geçmişi neredeyse Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar giden, en uzun ve en yakın teması yürütmüştür. Uzun süre Batı'ya karşı İslam'ın kılıcı ve kalkanı olan Türkiye, batılılaşma ve Batılı bir siyasi yönelim doğrultusunda bilinçli bir seçim yaptı. Özellikle parlamenter demokraside Türk deneyimi 125 yıldır devam etmektedir –İslam dünyasında başka herhangi bir ülkedekinden çok daha uzun bir süre bu– ve dolayısıyla onun günümüzdeki ilerlemesi çok daha güçlü, daha büyük ve daha derin bir deneyim temeli üzerine oturmaktadır. Osmanlılar döneminde, Mustafa Kemal Atatürk ve takipçileri döneminde demokrasinin serüveni, demokrasinin küçük ve ancak tedricen artan dozlarda alınması gereken daha güçlü bir ilaç olduğu inancını pekiştirir görünmektedir. Çok büyük ve aniden alınan bir doz hastayı öldürebilir.

Daha sonraki Türk hükümetleri bilinçli bir şekilde tam demokrasiye derhal geçmeye kalkışmadılar, bunun yerine, daha ileri gelişmenin temellerini hazırlayan ve aynı zamanda sivil toplumun doğuşunu teşvik eden bir dizi sınırlı demokrasi aşamasından geçmeyi seçtiler. Bu süreç ülkede yaşamın birçok farklı boyu-

tunda, sözgelimi, kesinlikle özgür ve zaman içerisinde sorumlu olacağı da umut edilen gazete yayıncılığında ve benzer gözlemlerde bulunulabilecek işçi sendikalarında görülebilir. Dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in işçi sendikalarının daha önce zor alıma tabi tutulmuş mal varlıklarının iade edilmesi ile ilgili aldığı karar bu çerçevede ilginçtir. Bu sendikaları kendi siyasi destekçileri olarak gördüğünden dolayı değil, –aslında durum tam tersineydi– fakat güçlü ve yerleşmiş çıkar gruplarının, başka çıkar gruplarının başka şekilde sınırlayıp, askıya alabileceği veya büsbütün yok edebileceği demokratik kurumlar için bir güvence olduğunun ayırdına vardığından dolayıydı.

Birçok gözlemci ekonomik koşullara ve özelde, Müslüman ülkeler arasında tek olan Türkiye'nin, önemli bir ekonomik gelişme ve yaşam standardında maddi bir yükselme göstermesine ve bunu da yeraltında petrol kaynaklarının bulunması gibi şans veya talih eseri değil, fakat kendi çabalarıyla yakalamasına büyük önem atfetmiştir. Türk ekonomik gelişmesinin nedeni, başkaları tarafından keşfedilen ve başkalarının düşündüğü amaçlar için başkaları tarafından kullanılan kaynaklar değildi. Gelişmenin kökeninde, ekonomik etkinliğe karşı yeni yaklaşımların, ekonomik gelişme için yeni politikaların ve bu politikaları yürürlüğe koyabilecek yeni toplumsal unsurların belirmesiydi.

Osmanlıların son döneminde ve bilhassa Atatürk zamanındaki bu tür sosyo-ekonomik değişme zaten, giderek artan ölçüde Batı'daki benzerlerinin tavırlarını ve geleneklerini sergileyen, mesleki, teknik, idari, girişimci orta sınıfı meydana getirmişti. Bunlar sivil toplumun vazgeçilmez bir parçasını oluştururlar, bunlar olmadan Batı-tipi demokratik kurumlar ayakta kalamazlar. Diğer bazı ülkelerde paralel bir iyileşme zaten gelişme halindedir ve hâlâ Ortadoğu'da özgür toplumların ortaya çıkışı için en iyi umudu sunabilir.

Bazı gözlemciler, özellikle İslam'da demokratik gelişme için bir engel görenlerle aynı saftakiler, Türkiye ve İslam dünyasının kalanı arasında can alıcı farklılık olarak sekülarizme işaret ederler. İngilizce "secularism" sözcüğü bir ölçüde yanıltıcı olabilir, çünkü çoğu kez din karşıtı bir felsefe bağlamında kullanılmaktadır. Türkçede kullanılan tabir, "ayrılık" –din ve devlet arasında ayrılık ilkesi– diyebileceğimiz bir anlama gelen Fransızca *laicité*'ye dayandırılır.

Türkiye'de bu, İslam'ın devletten ayrılması, Kutsal Hukuk'un (*Shari'a*) yürürlükten kaldırılması, yerlerine dinsel bir karaktere sahip olmayan medeni ve ceza yasalarının kabulü dahil, bir dizi sert ve köklü önlemlerle Atatürk tarafından gerçekleştirildi. İslam dünyasındaki diğer birçok ülke sözcüğün şu veya bu biçiminde ya İslam'ı anayasalarında kutsal bir kalıntı olarak bıraktılar veya bizzat İslam'ın anayasaları olduğunu ve başka bir şeye ihtiyaçlarının olmadığını ileri sür-

mekteler. İlk akla gelen istisna, seküler olmamakla birlikte hiçbir dine resmi bir nitelik kazandırmayan Endonezya Cumhuriyeti'dir. Müslüman çoğunluklara sahip eski Sovyet cumhuriyetlerinin seçimleri henüz bilinmiyor. Eski ustalarından devraldıkları sistem *laicité* değildir, fakat daha kesin ve doğru bir şekilde, bir başka inancın, kendi kutsal metinleri, öğretileri, hiyerarşi ve engizisyonu ile Marksizm-Leninizm'in resmen kabulü ve zorla benimsetilmesi diye tanımlanabilir.

Sivil Toplum

Son zamanlarda gittikçe yaygınlaşan bir terim olarak, bir "sivil toplum"un ortaya çıkışına daha önce işaret edilmişti. Zaman zaman farklı ve hatta çelişkili anlamlarda kullanılan bu terimin yakın zamanlardaki yaygınlığı, dil kirlenmesinin son haddine vardığı, "barış" ve "özgürlük" gibi diğer sözcüklerle birlikte, "demokrasi" sözcüğünün normalden daha fazla lekelendiği komünist Doğu Avrupa'da başlamış görünmektedir. Buradan Batı Avrupa'ya yayıldı, dönemin Fransa başbakanı Michel Rocard tarafından Mayıs 1988'de hükümetine hitaben hazırlanmış bir genelgede kullanıldı ve *Journal Officiel*'de[3] yayımlandı. Daha sonra gittikçe artan ölçüde Ortadoğu ülkelerinde de işitilmeye başlandı.

Adı geçen terimin uzun, karmaşık ve ilginç bir tarihi vardır ve ülkeden ülkeye anlam tonları bakımından değişiklik göstermektedir. Bundan çok uzun bir zaman önce değil, "Islam and the Civil Society" ("İslam ve Sivil Toplum") üzerine yazdığım bir makalenin bir Almanca çevirisi yayımlandı. Şaşırdığım nokta Almanca çevirinin "Islam und die Civil Society" başlığıyla yayınlanmış olmasıydı. Alman çevirmen açık ki bu İngilizce ifadenin bir Almanca karşılığının olmadığını hissetmişti. Kuşkusuz geçmişte bir Almanca karşılığı vardı: Sözgelimi sivil toplum, İngilizce yazmamış olan Hegel tarafından enine boyuna tartışılmıştır. Fakat bunu çevirmenimin dikkatine sunduğumda, aldığım cevap, Hegel'in kullandığı Almanca "*Bürgerliche Gesellschaft*" tabirinin Alman okuyucu için şimdi tamamen farklı ve konuyla hiçbir bağıntısı olmayan bir şey ifade ettiği oldu. Dolayısıyla "sivil toplum"un tarihsel ve sözcüksel evrimine birkaç dakika ayırmak yararlı olabilir.

Tabir Batı Avrupa'da ilk kez onüçüncü yüzyılda, Aristoteles'in *Politikon*'unda görülür – Avrupa Ortaçağı'nda siyasi düşüncenin gelişiminde devasa bir etkisi olmuş bir çeviri. Düşünce başkalarınca, bilhassa *Summa Theologica*'sında Aquino'lu Tommaso tarafından devralındı; Latince çeviride Grekçe *polis* ve *politeia* sözcüklerini karşılamak için kullanılmış olan "*civitas*" tabirini yetersiz bularak,

daha sonra İngilizce, Fransızca, ve başka dillere "sivil toplum" (*civil society*) diye tercüme edilmiş olan "*communitas civilis*"i kullanmayı tercih etti.

Bu düşünce Tommaso'cularca ve daha sonra Hobbes, Locke ve Rousseau gibi siyaset ve hukuk düşünürlerince ve onsekizinci yüzyıl İskoç aydınlanmacılarınca (sözgelimi Adam Ferguson sivil toplumun tarihi üzerine bir deneme kaleme aldı) ve daha sonra bilhassa hukuk felsefesi üzerine derslerinde Hegel tarafından daha da geliştirildi. Bu derslerinde Hegel, hiçbir surette tek olmasa bile, muhtemelen hâlâ baskın olan sivil toplum tanımını ortaya koydu: aile ve devlet arasında var olan; aile seviyesinin üzerinde ve devlet düzeyinin altında var olan kurumlar, örgütler, bağlılıklar ve birlikler. Tanımında bunlar kendi çıkarları peşinde olan özel kişiler tarafından yaratılır. O nedenle bunlar, sınırlayıcı olmasa bile, büyük ölçüde, iktisadi hedefler için oluşmuş gruplardan müteşekkil olup, ekonomik niteliğe sahiptirler ve diğerleri mülkiyeti korumak ve semerelerinden yararlanmak, adaleti ve benzer işlevleri yerine getirmek için teşekkül etmişlerdir.

Bir sivil toplum anlayışı 1937'de Mussolini'nin hapishanelerinden birinde ölmüş ve daha çok ölümünden sonra ünlenen yazılarıyla tanınan İtalyan neo-Marksisti Antonio Gramsci tarafından canlandırılmış ve yeniden biçimlendirilmiştir. Bu kavramı yakın zamanlarda maruz kaldığı ilgisizlikten kurtararak, belli bir toplumda hâkim sınıfın hegemonyasını sağlayan ideolojiyi üreten ve yönlendiren kurumlar ve gruplar bütünü diye tanımlamak suretiyle ona yeni bir ivme kazandırmıştır.

Gramsci'nin bu yeniden yorumunun son yıllarda hatırı sayılır bir etkisi olmuştur. Hatta kimileri sivil toplumun Gramsci'nin buluşu veya yaratısı olduğu izlenimine kapılmış görünürler. Bu incelemede, diğerlerini ancak olası karışıklıktan uzak durmak için yeri geldiğinde anarak, Hegel'in tanımına yakın kalmayı öneriyorum. Dolayısıyla tabirle kastedilen veya söylendiğinde akılda canlanan, aile ve devlet arasında yer alan çıkar grupları, birlikler, örgütler, bağlılıklar ve otoritelerdir. Ortadoğu'yla ilgili amaçlar için, aile kavramını, doğum, etnik grup, kabile, klan ve -aşağıya doğru bir helezon içinde- din, mezhep, hizip, bölge ve daha küçük yerleşim birimiyle diğer birçok istemdışı otomatik bağlılıkları da içine alacak derecede genişletip yeniden tanımlayabiliriz. Sivil toplum, eğer olacaksa, bunlar ile devlet, yani bir toplumda yasal olsa da her zaman etkin olmayan şiddet kullanma tekeli, arasında vardır. Lübnan'da işleyen bir demokrasinin ilk kez ciddi bir sınamaya tabi tutulduğunda çözülmesini, bu anlamda gerçek bir sivil toplum eksikliğine bağlamak belki de mümkündür. Bir başka deyişle, soydan kaynaklanan bağlılık ile gücün empoze ettiği itaat arasında birlikler veya ittifaklar yetersizdi. İradi birlikler ya eksikti ya da daha eski ve daha kuvvetli güçler tarafından zayıflatılmış veya önemsizleştirilmişti.

Şenliği törenleriyle ilgili, *Kânunname-i Âl-i Osman*'da belirlenmiş kurallarda sembolize edilir. Yüksek mevki sahipleri Sultan'ı tebrik etmek üzere geldiklerinde, der *Kânunname,* Sultan devletin ve hukukun yüksek rütbeli memurlarını kabul etmek için ayağa kalkmalıdır.[4] Osmanlılar, Sultan'ın halline bile yetkisi olan, en yüksek örneğini *Şeriat*'ta bulan üstün bir dinsel otorite tanıyorlardı. Bu otoritenin, yani şeyhülislamın, gerçek rolü esas itibariyle siyaset ve kişiliklerin oyunuyla belirlenmişti. Bu çerçevede önemli olan, böyle bir yasal yetkiyle, bu tür bir otoritenin her halde tanınmış olması gerekliliğidir.

Osmanlı Devleti'ndeki sözü edilen bu istikrar ve süreklilik, sultanların egemen gücüne etkin tahdit ve sınırlamalar –büyük ölçüde Osmanlıların son yüzyıllarında– getirebilecek ara güçlerin ortaya çıkışını ve güçlenmesini mümkün kılmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın büyük değişimlerinden, özellikle, sözgelimi Sultan Abdülhamid'in Fatih Sultan Mehmed veya Muhteşem Süleyman'ın kullanabildiğinden daha büyük bir müstebit güce sahip olmasını olanaklı kılmış olan teknolojik değişimlerden sonra artık bunu yapamadılar.

Dolayısıyla ondokuzuncu yüzyıl Türkiyesi'ndeki meşruti ve temsili hükümet hareketinde, Batılı uygulamaları almak veya taklit etmek arzusundan daha fazla bir şey vardı. Aynı zamanda uzun erimde muhtemelen çok daha önemli olmuş bir şey daha vardı – kaybedildiği düşünülen bazı eski yerleşik hakları yeniden kazanmak ve zorla benimsetilen yeni bir zorbalık diye algılanan şeyi sınırlama arzusu. Genç Osmanlıların ve meşrutiyetçilerin yazılarında bu yön sıklıkla zikredilir, fakat birçok modern uzmanca, yabancı düşünceleri ve uygulamaları meşrulaştırmaya ve bunlara yerli ve sahici kökler atfederek daha kabul edilebilir kılmaya dönük romantik veya mazur gösterici bir çaba diye gözardı edilmiştir.

Kuşkusuz, ondokuz ve yirminci yüzyıldaki reform savunucularınca ortaya konulan diğer benzer argümanlarda olduğu gibi, bunda da mazur gösterici bir unsur vardı. Kimi zaman bu saçmalık boyutlarına ulaşır, sözgelimi, bir Yeniçeri ayaklanmasının bir temsilciler meclisiyle karşılaştırılmasında olduğu gibi. Fakat Osmanlı meşrutiyetçilerinin argümanlarında romantik bir yeniden tarih yazımından daha fazla bir şey vardır. Osmanlı tarihsel gerçekliğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal ve temsili yönetiminin nihai zaferinde önemli bir unsur olabilecek bir temel bulunur.

"Nihai zafer", daha yeni yeni palazlanan bir demokrasiyi, yarım yüzyılda üç askeri müdahale geçirmiş ve hâlâ devasa sorunlarla ve güçlü meydan okumalarla boğuşan demokrasiyi doğru bir şekilde nitelendiremeyecek kadar güçlü bir tabir gibi görünebilir. Fakat bu güçlüklere rağmen Türk demokrasisinin başarıları, benzer arkaplandan gelen, benzer geleneklere ve deneyime sahip diğer ülkelerle kar-

şılaştırıldığında şaşırtıcı olmuştur. Bunlar, siyasi ve ekonomik değişimi önceleyen, eşlik eden ve izleyen, toplumsal, kültürel ve entelektüel hayatta derin ve kapsamlı değişimlerle mümkün olmuştur. Yüzyıldan fazla bir süre modern Türkiye'nin dönüşümünü izlemiş olan birisine, bu değişim sürecinin, geciktirilebilir veya hatta duraksatılabilirse de, artık geri döndürülemeyeceği kesin görünür.

Çeviren: Hamdi Aydoğan

Notlar

1 *Zabıt Ceridesi*, II, s. 46. bkz., Robert Devereux, *The First Ottoman Constitional Period* (Baltimore, Md.: John Hopkins University Press, 1963) s. 236.
2 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991), s. 266 vd.
3 Tabirin bu ve daha önceki tarihi için bakınız, Guy Berger, "La société et son discours," *Commentaire*, 12/46 (1986), s. 271-78 ve daha sonraki yayımlar.
4 *Kânunname-i Âl-i Osman*, TOEM ilavesi (İstanbul, 1330), s. 25.